

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ - 17

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - ΑΝΤ. ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΙΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΧΑΕΤΑΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Η. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

**ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

Παράλληλες προσεγγίσεις και αποκλίσεις
στη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων
ΤΣ Γερμανίας και της Ελβέδας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΥ Χ. ΣΩΤΗΡΕΑΝΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1997

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτηρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επιστημονείται πάντως ότι κατά τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση Βέρνης (που έχει κωποθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματική ή περιληπτική, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ISBN:960-232-728-6

©Εκδόσεις Διπ. Ν. Σακκουλά
Σόλωνος 69 - 106 79 Αθήνα
Τηλ. 3618.198 - 3615440 • Fax: 3610.425
N. Zaidou 88 - 691 00 Κομοτηνή
Τηλ. 0531/26323 - 33245

Ant. N. Sakoulas Publishers
69, Solonos St. - 106 79 Athens - Greece
Tel:(+301) 3615440 - 3618198
Fax:(+301) 3610425
88, N. Zaidou St. - 691 00 Komotini
Tel:(+30531) 26323 - 33245

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος ΓΙΩΡΓΟΥ Χ. ΣΩΤΗΡΕΑΗ.....	9
ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΧΑΕΠΑΣ: Παρελθόν και μέλλον της θρησκείας στην εκπαίδευση. Η απόφαση «Κριζιζίφ» του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου και η σημασία της.....	13
I. Ένας «Σταυρός του μαγνητίου» για το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο.....	13
II. Ένας άγνωστος εμφύλιος: «Βόργειοι και Νότιοι» στην Γερμανία.....	18
III. «Καθένας ν' αγιάσει όπως επιθυμεί»: Η θρησκευτική ελευθερία στην Γερμανία.....	23
IV. «Γιατί χαμηλώνεις τα μάτια μπροστά στον Σταυρό;» - Η προϊστορία της υπόθεσης.....	30
V. «Stat cux dum voluitur orbis»? - Η επιστημονική κριτική κατά του ΟΣΔ.....	33
VI. Πολυθρησκευτικό χάος ως αποκαλυπτικό όραμα: Μία απόπειρα ψυχράμης ατομίλησης.....	39
VII. Επιδόμος.....	48
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών κατά το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, τα δικαιώματα των γονέων και η «επιγατούσα» θρησκεία. Με αφορμή την 3356/95 απόφαση του ΣτΕ (Στ' Τμήμα).....	55
I. Ιστορικό.....	56

II. Τα επιχειρήματα της απόφασης και η προηγούμενη νομολογία.....	57
III. Το δικαίωμα των γονέων να καθορίζουν την θρησκευτική εκπαίδευση των τέκνων τους κατά το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ.....	67
IV. Η χρήση του επιχειρήματος της κατοχύρωσης της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας ως «επικρατούσας» στο άρθρο 3 Σ. 1975.....	82
V. Προς μία εwaldακτική προσέγγιση του άρθρου 16 παρ. 2 Σ.....	95
VI. Τελικές Παρατηρήσεις.....	101
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	103
A. Η απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας σχετικά με την ανάγνωση του Εσταυρωμένου σε δημόσια σχολεία (BVerfGE 93, 1).....	105
B. Η απόφαση 3356/1995 του Συμβουλίου της Επικρατείας (Στ' Τμήμα).....	114

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα έκδοση περιλαμβάνει δύο πολύ ενδιαφέρουσες εισηγήσεις, που πρωτοπαρουσιάστηκαν στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού Σεμιναρίου Συνταγματικών Θεσμών. Το Σεμινάριο αυτό, του οποίου την βασική ευθύνη έχει ο συνάδελφος καθηγητής Γ. Παπαδημητρίου, έχει προσανατολίσει τον τελευταίο καιρό μέρος της λειτουργίας του στην από κοινού κριτική παρουσίαση συναφών αποφάσεων ελληνικών και αλλοδαπών Ανωτάτων Δικαστηρίων, με στόχο την μεγαλύτερη δυνατή επικοινωνία και όσμωση των σχετικών ερμηνευτικών κριτηρίων και μεθοδολογικών προσεγγίσεων.

Ένα από τα επιτυγέστερα αποτελέσματα ενός τέτοιου παράλληλου επιστημονικού διαλόγου μεταξύ αποφάσεων που εκκινούν από διαφορετικές –πλην ουγγλίνουσες ήδη στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πραγματικότητας– έννομες τάξεις, αποτελούν τα ανά χειράς κείμενα των *Νίκου Χλέπα* και *Παναγιώτη Δημητράπουλου*, λέκτορα και υποψήφιου διδάκτορα, αντίστοιχα, της σχολής NOPE του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα κείμενα αυτά, εμπλουτισμένα από την κριτική βάση και την δημουργική συμβολή των μελών του Σεμιναρίου, που μετείχαν στην σχετική συζήτηση, προσεγγίζουν και σχολιάζουν δύο παρεμφερείς αποφάσεις: την BVerfGE 93,1 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (ΟΣΔ) και την 3356/95 του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ).

Πρόκειται για αποφάσεις με εσωτερική σύνδεση και με θέμα την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης στον χώρο της δημόσιας εκπαίδευσης. Ειδικότερα, με τις απο-

των αξιών στην ελληνική εκπαίδευση όχι μόνο δεν εξασφαλίζει, όπως πολλοί θέλουν να νομίζουν, την επιβίωση των θρησκευτικών μας παραδόσεων αλλά αντίθετα τις υπονομεύει, επειδή τις οδηγεί στην αυτοληψία.

**Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ
ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ
16 § 2 Ε, ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ
ΚΑΙ Η «ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ» ΘΡΗΣΚΕΙΑ.**

Με αφορμή την 3356/95 απόφαση του ΣτΕ (Στ' Τμήμα)*

*Παναγιώτης Η. Δημητρόπουλος
Διπλωματούχος Μεταπτυχιακού Τμήματος
Δημοσίου Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών,
Υπογράφος ΙΚΥ*

Ακυρώνοντας μία πράξη του Συλλόγου Καθηγητών ενός Γυμνασίου με την 3356/1995 απόφασή του, το Στ' Τμήμα του ΣτΕ ασχολήθηκε με τον προαναταρτισμό που πρέπει να έχει η θρησκευτική εκπαίδευση στα ελληνικά δημόσια σχολεία. Η απόφαση αυτή σχολιάστηκε εκτενώς στον τύπο, προκαλώντας δυομερείς παρατηρήσεις¹ από όσους πρως στιγμην νόμισαν ότι ανοίγει

* Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Γ. Παπαδημητρίου για τη δυνάμει που μου έδωσε να παρουσιάσω τις σκέψεις που ακολουθούν στο Σειμάνιο Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης, καθώς και για τις παρατηρήσεις του. Ευχαριστώ επίσης όσους συμμετείχαν στον διάλογο και εμπλούτισαν την επιχειρηματολογία μου κατά την παρουσίαση της αγκυρής μορφής του κειμένου, ιδίως δε τον Γ. Σαρηγέλη, η μονογραφία του οποίου για τη θρησκευτική εκπαίδευση στην Ελλάδα υπηρέξε για μένα πηγή προβαληματισμού. Τέλος, ευχαριστώ την κ. Καλλιόπη Αιφραγκλή, η βοήθεια της οποίας ήταν πολύτιμη κατά το στάδιο της τελικής διατύπωσης αυτών των παρατηρήσεων.

1. Βλ. ενδεικτικά τις επιφυλάξεις του Γ. Μεταμηνιώτη στην εφημερίδα «Το Βήμα» υπό τους τίτλους «Στατιστική επιρροή» και «Τα προαιρετικά θρησκευτικά» της 09.07.1995 και 17.09.1995 αντίστοιχως, καθώς και το κείμενο του βύζαντινολόγου Βλ. Φειδά στην «Καθημερινή» της

ο δρόμος για την καθιέρωση του προαιρετικού χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών και των λοιπών σχολικών θρησκευτικών εκδηλώσεων. Η κριτική στο επίθετο αυτό προκάλεσε μάλιστα και άρθρο του προέδρου του Τμήματος, *Αν. Μαρίνου*, σε γνωστό νομικό περιοδικό², ο οποίος προσατόησε να άρει τις παραξηγήσεις που είχαν δημοσιευθεί σχετικά με το πραγματικό περιεχόμενο και τη σημασία της απόφασης.

Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τις βασικές σχέσεις του Δικαστηρίου και παράλληλα να σχολιάσω την τοποθέτησή του στο ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, ζήτημα το οποίο τα τελευταία μόλις χρόνια έχει αχχίσει να αποτελεί αντικείμενο σοβαρής επιστημονικής ενσχόλησης στο χώρο του δημοσίου δικαίου³.

Ι. Ιστορικό

Οι γονείς του μαθητή ενός Γυμνασίου κατέθεσαν ενόπιον του ΣΤΕ αίτηση ακυρώσεως κατά της πράξης του Συλλόγου Καθηγητών του σχολείου του, με την οποία χαρακτήριζόταν η διαγωγή του «*επίμειπτος*». Το πρόβλημα ξεκίνησε όταν ο μαθητής τιμωρήθηκε με δημεση αποβολή από τα μαθήματά του, διότι -όπως ανέφερε η πράξη- παρεμπόδιζε την ομάδα διεξαγωγής του μαθήματος των αγγλικών, διακαωμόησε την ορθόδοξη λατρεία,

16.07.1995. Επίσης τα σχόλια των *Αμ. Μεταξόπουλου* στα «*Νέα*» της 23.06.1995 και *Στ. Μελίου* στο «*Βήμα*» της 23.07.1995.

2. Βλ. *Αν. Μαρίνου*, Η αλήθεια και η παραδηγορόσηση ως προς το μάθημα των θρησκευτικών, *Ελλ. Δ/νη* 36 (1995), σ. 985-996.

3. Βλ. ιδίως *Γ. Σωτηρέλη*, Θρησκεία και Εκπαίδευση. Κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, Αθήνα 1993. Πρβλ. του *ιδίου*, Η αντίληψη της θρησκευτικής συνειδήσης στην προφορούσια γλώη της «εκπαιδευσίας θρησκείας», ΝοΒ 43 (1995), σ. 982-988, με αφομή την εδώ σχολιαζόμενη απόφαση, καθώς και τα σημειώματα των *Ν. Φραγκιάκη* και *Στ. Τρωάνου* για το ίδιο θέμα, όπ.π., σ. 929-932. Βλ. επίσης *Αν. Μαρίνου*, Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήνα 1981, και *Στ. Τρωάνου*, Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, σε Χαροστηρίων-Συμμεικτα προς τιμήν Γ.Μ. Παπακατζί, Αθήνα 1989, σ. 285-301.

μουσιουγιζοντας στο μάθημα σαν ορθόδοξος μερέας, και αγνήθηκε χωρίς δικαιολογία την απαγγελία της προεπιής προσευχής. Με αφομή το πειθαρχικό αυτό μέτρο, οι γονείς του υπέβαλαν μήνυση κατά του Γυμνασιάρχη και της καθηγητικής των αγγλικών, ο δε Σύλλογος των Καθηγητών, στηριζόμενος στην επιβλήθεισα τιμωρία και στην ενέργεια των γονέων, την οποία καταλόγισε στον μαθητή, εξέδωσε πράξη δυσμενούς χαρακτήρισμού της διαγωγής του⁴. Το ΣΤΕ ακύρωσε την πράξη λόγω μη νόμιμης αιτιολογίας και ανέτειψε την υπόθεση στη Διοίκηση για νέα κρίση.

II. Τα επιγυιήματα της απόφασης και η προσηυόμενη νομολογία

Το Δικαστήριο δέχθηκε ότι ο χαρακτήρισμός της διαγωγής των μαθητών είναι προϊόν ουσιαστικής εκτίμησης και αξιολόγησης της συμπεροφράς που επέδειξαν κατά τη διάρκεια ολόκληρου του σχολικού έτους (βλ. σχέση αφ. 6, όπου και η αναφορά στο σχετικά π.δ. 104/1979, κερ. ΣΤ', καθώς και στην παλαιότερη νομολογία του Δικαστηρίου). Ο δυσμενής χαρακτήρισμός της διαγωγής τους ελέγχεται αυστηρικά μόνο από την άποψη της αιτιολογίας και δεν υπόκειται σε περαιτέρω έλεγχο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αιτιολογία ως προς το σκέλος, που αφορούσε τη μήνυση ήταν απόρροια πάνης περί τα πράγματα, διότι η μήνυση δεν υπεβλήθη από τον μαθητή -όπως εσφαλμένα ανέφερε η πράξη- αλλά από τους γονείς του. Κατά τούτο η ενέργειά τους αυτή δεν έτρεπε να καταλογιστεί στον ίδιο (βλ. σχέση αφ. 8). Ως προς το δεύτερο σκέλος, που αφορούσε στην αποβολή, το Δικαστήριο έκρινε ότι αν και το μέτρο στερείται εκτελέστου χαρακτήρα, αποβλέποντας στη διατήρηση της πειθαρχίας στη μαθητική κοινότητα, ήταν επιβεβλημένο να ελεγχθεί ως προς την αιτιολογία του, διότι συνιστούσε το ένα από τα δύο ερείσματα της πράξεως χαρακτήρισμού της διαγωγής.

4. Για τα πραγματικά περιστατικά που οδήγησαν στην έκδοση της προσηυθείσης πράξεως, βλ. την τεκμηριωμένη παρουσίαση της εφημερίδας «*Κυριακάτη Ελευθεροτυπία*» στο φύλλο της 24.07.1994.

Διαφορετικά, υπήρχε κίνδυνος ο μαθητής να μείνει απογοητευτός (βλ. σκέψη αφ. 8)⁵.

Επειδή ο βασιικός λόγος για τη λήψη του πειθαγωγικού μέτρου ήταν η άγνοηση του μαθητή να απαγγείλει την παλαιή προσηυχή, το ΣΤΕ εξέτασε εάν η ενέργεια αυτή συνιστούσε νόμιμο λόγο για την επιβολή της συγκεκριμένης ποινής από τον διευθυντή του σχολείου.

5. Δεν προτίθεται στο σχολίο αυτό να επιμείνω στο ακαθόρθως ζήτημα του δικαστικού ελέγχου των μέτρων εσωτερικής τάξης. Παρουσιάζοντας τον ενδιαφερόμενο τρόπο, με τον οποίο το δικαστήριο παρέκκλιψε το πρόβλημα δικαστικής προστασίας που θα δημιουργούσε η τυχόν εφαρμογή του στην νομολογία περί του απαγορευμένου προσβολής των μέτρων εσωτερικής τάξης, επισημαίνω τον πρόσφατο γαλλικό προβληματισμό με αποφισή τις αποφάσεις του Conseil d'Etat για το τσαρτράζ των μαθητών στα σχολεία, Kheroua της 02.11.1992 (RDP 1993, σ. 229 με σχολίο *P. Sabourin*) Yilmaz της 14.03.1994, AJDA 1994, σ. 645 = RDP 1995, σ. 249 με σχολίο *A. de Lajarte* (σ. 221 επ.), Doukili της 10.03.1995, D. (I) 1995, σ. 365, με σχολίο της *G. Kouhi* (σ. 366-368) και JCP 1995 no. 22431 (με σχολίο *Nyren Van Thong*). Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου *Valamias v. Greece* και *Efstratiou v. Greece* της 18.12.1996, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 1996 σ. 462 επ. Με τις αποφάσεις αυτές καταδικάστηκε η Ελλάδα για παραβίαση του άρθρου 13 ΕΣΔΑ, σύμφωνα με το οποίο κάθε πρόσωπο του οποίου παραβιάζονται δικαιώματα προβλεπόμενα από τη Σύμβαση έχει το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής ενώπιον εθνικής αρχής. Στις συγκεκριμένες υποθέσεις, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι αν και δεν παρεβιάστη το άρθρο 9 ΕΣΔΑ, λόγω της επιβολής του πειθαγωγικού μέτρου της αποβολής σε μαθητές οι οποίοι αογήθηκαν να παρτάσουν, δεν τους δόθηκε η δυνατότητα να προσφύγουν ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων για να αμφισβητήσουν τη νομιμότητα του. Κι αυτό εξαιτίας της νομιμολογίας του ΣΤΕ, σύμφωνα με την οποία οι πράξεις των σχολικών αρχών με τις οποίες επιβάλλονται στους μαθητές πειθαγωγικές ποινές (με εξαίρεση την αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος) αποτελούν μέτρα εσωτερικής τάξης της διοίκησης και δεν προσβάλλονται παραδεικνυώς ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων (βλ. ενδεικτικά ΣΤΕ 99/1987, 1820-21/1989, 1651/1990). Μετά τις αποφάσεις αυτές, η πρόοδος που εμφανίζεται στην 3356/1995 μοιάζει μάλλον μ' ένα διαστακτικό βήμα απέναντι στις εξελίξεις σε ευρωπαϊκό πλέον επίπεδο.

Το Στ' Τμήμα κλήθηκε να εξηγήσει το άρθρο 16§2 του Συντάγματος σύμφωνα με το οποίο: «Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Στη συγκεκριμένη υπόθεση ήταν αναγκαίος ο προσδιορισμός του όρου «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», προκειμένου να οριοθετηθούν οι υποχρεώσεις των μαθητών εντός της σχολικής κοινότητας.

Το Δικαστήριο επικατέστηκε στη μέγιστα πρόταση το άρθρο 13Σ, με το οποίο κατοχυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία, το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περί του δικαιώματος στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, καθώς και το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης, στο οποίο θεσπίζεται η υποχρέωση των συμβαλλόμενων κρατών να σέβονται κατά την άσκηση της εκπαιδευτικής λειτουργίας το δικαίωμα των γονέων να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις. Το ΣΤΕ δέχτηκε ότι με βάση τη

6. Η διαπίστωση του οποίου είναι ευγύτερη του άρθρου 13Σ, κατοχυρώντας ένα γενικότερο δικαίωμα στην ελευθερία συνείδησης. Βλ. τη μετάφραση της διάταξης στα ελληνικά στο ν.δ. 59/19.09.1974 (με το οποίο κυρώθηκε η ΕΣΔΑ), μετάφραση, όμως, η οποία απέχει σ' ένα βαθμό από το πρωτότυπο:

«(1) Πάν προσώπων δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνείδησεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επέχεται την ελευθερίαν άλλης θρησκείας ή πεποιθήσεως ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, μεινωμένων ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. (2) Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτρέψει αντικείμενον επέργων περιουσιών πέραν των προβλεπόμενων υπό του νόμου και απορρολούντων αναγκαιά μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφαλίαν, την προστασίαν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων». Περβλ. τη γαλλική διατύπωση του άρθρου 9 σε *L. Perillie. Decaux/Ph. Imbert*, La Convention Européenne des Droits de l'Homme, Economica 1995, σ. 353 και την αγγλική διατύπωση σε *P. Van Dyk/G.V.H. van Hoof*, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights (β' εκδ.) Kluwer 1990, σ. 397.

συνδυασμένη εξιμνησία των ανωτέρω διατάξεων, επιβάλλεται το Κράτος να προσδιορίσει το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων. Στην Ελλάδα, όπου η συντριπτική πλειονότητα των ελληνικού λαού πιστεύει στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία -όπως προκύπτει τόσο από την επίκληση του συντακτικού νομοθέτη προς την Αγία Τριάδα στην κεφαλίδα του Συντάγματος, όσο και από το άρθρο 32, στο οποίο η θρησκεία αυτή χαρακτηρίζεται ως «επικρατούσα»- συνάγεται ένα «περιήγιο επιθυμίας» της πλειονότητας για διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα⁷. Για το λόγο αυτό το Δικαστήριο θεώρησε ότι:

(α) η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών πρέπει να διεξάγεται κατά το ομολογιακό-«κατηχητικό» πρότυπο⁸, σύμφωνα με το οποίο πρέπει να παρομοιάζονται στους μαθητές οι αρχές μόνο ενός δόγματος και μόνο μία άποψη στα μεταφυσικά ερωτήματα ως ορθή, αυτή της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Άλλη κατεύθυνση, όπως αυτή του «θρησιολογικού» προτύπου, σύμφωνα με το οποίο ο μαθητής γίνεται δέκτης ποικίλων αντιλήσεων και απόψεων μέσω της πλουραλιστικής παρουσίαιας των κηρυχθέντων -έστω- θρησκευτικών δογμάτων με αντικειμενικό και κριτικό τρόπο, θα ήταν αντιαντιναζιζιστική.

(β) Οι μαθητές που έχουν γίνει μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας -στις περισσότερες περιπτώσεις με νηριοβαπτισμό- είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών ασχέτως του αν πιστεύουν πράγματι στο ορθόδοξο δόγμα και ασχέτως του τυπικού ή ουσιαστικού χαρακτήρα που έχει η ένταξη τους στη συγκεκριμένη Εκκλησία. Επιπλέον, είναι υποχρεω-

7. Όπως παρατηρεί ο πρόεδρος του ΣΤ' τμήματος, *Αν. Μαρίνος*, Η αλήθεια και η παρατήρηση... ό.π.τ., σ. 987, «επειδή η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού ανήκει στην Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία, το Σύνταγμα επιβάλλει όπως η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών διαμορφώνεται (αναπτύσσεται) σύμφωνα με το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα».

8. Σύμφωνα με την επιτυχή έκφραση του Γ. Σαπριέλη, Θρησκεία και Εκπαίδευση... ό.π.τ., σ. 84, ο οποίος χαρακτηρίζει μονοφωνική και καθρητική τη θρησκευτική εκπαίδευση στην Ελλάδα.

μένοι να συμμετέχουν στις θρησκευτικές εκδηλώσεις, όπως αλλιώς ορίζονται στο πρόγραμμα του σχολείου, και συγκεκριμένα στην πρωινή προσευχή (ανεξαρτήτως του αν επιθυμούν τη συγκεκριμένη στιγμή να λατρεύουν), και στον σχολικό εκκλησιαστικό (ασχέτως του αν επιθυμούν τη δευτερεύουσα ή να εκκλησιαστούν). Η παρακολούθηση του μαθήματος σύμφωνα με την απόφαση, αν και συνιστά έμμετρακη δήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων τους, δεν έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 132, καθ' ότι δεν αποβάλλει στη δίωξη αλλά στην προστασία τους⁹, καθιστώντας παράλληλα δυνατή τη διαμόρφωση της συνείδησής τους σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα¹⁰.

9. Βλ. 4η σκέψη της απόφασης.

10. Παρόμοιες σκέψεις σχετικά με τη συντριπτικότητα της ατομικής ληψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων έχουν αναπτυχθεί με ακριβή τη δήλωση των θρησκευτικών στην αστυνομική ταυτότητα. Βλ. *Αν. Μαρίνου*, ό.π.τ., σ. 990, του ίδιου, Το θρήσκευμα, το δελτίο ταυτότητας και η ιδιωτική ζωή, Εκκλησία φύλο της 15.03.1993, σ. 152-154, ο οποίος παρατηρεί ότι είναι «αδιανόητο πλέον στη σημερινή εποχή και ιδίως στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης το ότι η Διοίκηση θα χρησιμοποιήσει τη δήλωση του θρησκευτικού στο δελτίο της αστυνομικής ταυτότητας για να διώξει τον πολίτη λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων». Η αιτιολογία αυτή άποψη δεν φαίνεται να σπρώχνεται σε «κονιά τους πιάσ» πραγματικά περιστατικά, ιδίως μετά την καταδίκη της Ελλάδας δύο φορές από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας πολιτών της. Βλ. τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ, *Kokkinakis v. Greece* της 25.03.1993, Υπεράσπιση 1994, σ. 158επ. (με παρατηρήσεις *Iztr. Μυλωνά*), με την οποία συν τους άλλους έγινε γνωστή διεθνώς η μέθοδος με την οποία ελληνικά δικαστήρια (δεν) αιτιολογούν τις αποφάσεις τους κατά την εφαρμογή της νομοθεσίας περί προσληλυτισμού, και *Manoussakis v. Greece* της 26.09.1996, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 1996, σ. 439επ. (με σχολίο *N. Φαργαλάκη*), όπου ανάγλυφα παρουσιάζονται ο τρόπος με τον οποίο η ελληνική διοίκηση αντιλαμβάνεται το δικαίωμα στην άσκηση της θρησκείας εκ μέρους όσων δεν πιστεύουν στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Πίβλ. και την απόφαση του ΕΑΔΑ της 29.05.1997 T/sifis and Kouloumbas v. Greece (54/1996/673/859-860), με την οποία καταδικάστηκε η Ελλάδα για σειρά παραβιάσεων διατάξεων της Σύμβασης κατά τη μεταχείριση των Μαγιστών του Ιεχωβά. Βέβαια πέθαν του επιχειρηματίας περί μη δίωξης

Στους γενικούς αυτούς κανόνες το ΣτΕ έθεσε δύο εξαιρέσεις, οι οποίες απετέλεσαν και την αφορομή των παρεξήγήσεων που ανέφερα παραπάνω σχετικά με το ζήτημα του υποχρεωτικού ή μη χαρακτήρα των θρησκευτικών. Η πρώτη εξαίρεση αφορά στην περίπτωση των μαθητών, οι οποίοι επειδή είναι ετεροδόξοι, ετεροθρήσκοι ή άθεοι (βλ. σκέψη αζ. 4 της απόφασης) θα δηλώσουν¹¹ με οποιονδήποτε τρόπο προς τη διεύθυνση του σχολείου ότι δεν επιθυμούν να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών, καθώς και να μετέχουν στις θρησκευτικές σχολικές εκδηλώσεις. Ακόμη και στην περίπτωση που η άρνηση συμμετοχής τους δεν στηρίζεται *prima facie* σε λόγους θρησκευτικής συνείδησης, ο διευθυντής του σχολείου είναι υποχρεωμένος να διερευνήσει αν όπωςτέτοιοι λόγοι συντρέχουν, ώστε να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την απαλλαγή τους. Το Δικαστήριο έκρινε ότι μία τέτοια είδους έρευνα δεν ανήκει στο άρθρο 13Σ, διότι αποβλέπει στην εξασφάλιση της ελεύθερης διαμόρφωσης της θρησκευτικής τους συνείδησης.

Η δεύτερη εξαίρεση αφορά στο ειδικότερο θέμα της απαγγελίας της προσευχής. Το ΣτΕ δέχθηκε (βλ. σκέψη αζ. 5 της απόφασης) ότι προσωπικοί λόγοι που δικαιολογούν σύμφωνα με την επιστήμη της παιδαγωγικής την άρνηση του μαθητή να

των ετεροθρήσκων, υπάγονται και άλλα, όπως ότι η απαγγελία του θρησκευτικού στις ταυτότητες αποτελεί «στοργική-εθνική ομολογία των Πολιτών του Κράτους ημών» (βλ. *Γ. Μεταλλίου*, Περί των νέων ταυτοτήτων, Χριστιανός ΔΒ', τ. 306, Αργ.-Ιούν. 1993, σ. 61), οι προτάσεις δε περί διαγραφής του θρησκευτικού από τις ταυτότητες θεωρούνται ότι επιδιώκουν τη νέγρωση της «ορθόδοξου παραδόσεως». Πρβλ. και το άρθρο του Μητροπολίτη Δημητριάδος, *Χριστοδούλου* στην εφημερίδα Το Βήμα, φύλλο της 27/04/1997, σ. Α14, υπό τον τίτλο «Το θρήσκευμα στις ταυτότητες». Βλ. πάντως και τα (νομικά) επιχειρήματα όσον υποστηρίζουν τα αντίθετα στην έκθεση της Διεύθυνσης Επιστημονικών Μελετών της Βουλής για το ν. 1599/86 σχετικά με την καθιέρωση νέων τύπων δελτίου ταυτότητας, Εργασμίες Δημοσίου Δικαίου 1993, σ. 155στ. Πρβλ. *Γ. Μ. Κωνιδάκη*, Εκκλήσια και Πολιτεία, Αθήνα 1993, σ. 56στ.

11. Η δήλωση μπορεί να προέλθει είτε από τους μαθητές (στην περίπτωση που έχουν την ικανότητα να κάνουν δικαιολογητικές δηλώσεις) είτε από τους γονείς τους (4η σκέψη της απόφασης).

απαγγείλει την προσευχή (π.χ. προβλήματα δυσασθθίας, άλληψη θάγγου, σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα) πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τον διευθυντή του σχολείου, ο οποίος οφείλει μετά τη σχετική έρευνα να πρξεί αναλόγως.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, δεν παρουναιζει προβλήματα συνταγματικότητας ο νόμος 1566/85 (άρθρα 181 και 682), στον οποίο ορίστηκε ότι σκοπός της εκπαίδευσης (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας) είναι μεταξύ άλλων να υποβοηθεί τους μαθητές να διακατέχονται από πίστη προς τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παραδόσεως, καθώς και (ιδίως για το Δνξείο) να σνεδιητοποιούν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους¹².

Κατόπιν τούτων, το Δικαστήριο έκρινε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο διευθυντής του σχολείου έδρασε παρανομώς, επειδή δεν προέβη στην κατάλληλη έρευνα προτού αποβάλλει τον μαθητή που αγωνίσταν να απαγγείλει την προσευχή. Κατά τούτο η πρξήη δυσμενούς χαρακτήρισμού της διαγωγής του στερείτο και του δεύτερου εδείματός της και έπρεπε να ανυρθεί ως μη νομίμως αιτιολογημένη.

Με την απόφασή του αυτή το ΣτΕ, υποδεικνύοντας το χαρακτήρα που πρέπει να έχει η θρησκευτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, εισήλθε σ' ένα ενδιαφέρον από νομική σκοπιά ζήτημα. Το οποίο αποκτά ευγύτερες διαστάσεις όταν τοποθετείται στο γενικότερο προβληματισμό για τις αρχές που πρέπει να διέπουν την εκπαιδευτική διαδικασία. Από τη σκοπιά μάλιστα της παιδαγωγικής επιστήμης, είναι κρίσιμο το ζήτημα του τρξου ενίσχυσης της αυτονομίας του μαθητή και της κριτικής ικανότητάς του απέναντι στα παραδεδωμένα, με βασική προτεραιότητα στην ενίσχυση της αυτομότητας ενάντια στη λογική των επιχειρημάτων της μίας και μόνης ορθής γνώμης, καθώς και στον σεβασμό της ιδιαιτερότητας έναντι της παραδόσεως, όταν αυτή

12. Για το νομικό πλαίσιο που διέπει τη θρησκευτική εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία στην Ελλάδα, βλ. *Γ. Σωτηρόδη*, *Θρησκεία και Εκπαίδευση* ..., όπ.τ., σ. 32-67, με αναφορές τόσο στον παλαιότερο ν. 309/1976, καθώς και στις ενγύκλιες οδηγίες της διοικήσεως προς τα σχολεία για την οργάνωση θρησκευτικών σχολικών εορτών.

αγνοεί τη διαφορετικότητα. Ο προβληματισμός αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον όταν τίθεται το ερώτημα, αν μία ακατάλληλα προσέγγιση ενός δικαιώματος στη διαφορά θα οδηγήσει τελικώς σε διάσχιση της συναλογικότητας, με την κατασκευή ενός σχολείου που θα αγνοεί το εθνικό και θρησκευτικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο συγκροτείται σταδιακά η πολιτιστική ταυτότητα του παιδιού¹³. Το ζήτημα όμως της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνειδησης», και ιδίως της μεθόδου για την επίτευξη του στόχου αυτού, είναι και πρόβλημα νομικό, η απάντηση στο οποίο προϋποθέτει την εγμνηευτική προσέγγιση του άρθρου 16§2Σ.

Η εγμνηευτική του ΣΤΕ στη σχολιάζόμενη απόφαση ακολουθήσε την κατεύθυνση στη νομολογία άποψη. Σε γνωμοδότησή του, στα πλαίσια των διοικητικών του καθηκόντων, το Δικαστήριο είχε αποφανθεί ότι «η ανάπτυξης της θρησκευτικής συνειδησης περιλαμβάνει και την *εδαφίωση της πίστωσης του μαθητού προς την χριστιανική θρησκεία*, εις την οποίαν όντως ανήκει καθώς και την *επίσχυση της συμμετοχής του εις τας εκδηλώσεις του θρησκευτικού συνασθημάτος ήτοι εις την θρησκευτικήν ζωήν του Ελληνικού λαού*»¹⁴. Την ίδια προσέγγιση επιχείρησε και στην απόφαση 3533/86¹⁵, έστω και με έμμεσο τρόπο, δεχόμενα

13. Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις του προέδρου του Εθνικού Συμβουλίου Προγραμμάτων της Γαλλίας *Δικ φερί στην «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία»* της 16.06.1996. Πιρβλ. από νομική σκοπιά και τους προβληματισμούς του *Commissaire du Gouvernement M. Aguilu*, στην εισήγησή του στις αποφάσεις του *Conseil d'Etat*, *Koen* και *Consistoire Central des Israelites de France* της 14.04.1995 σε *RFD* 1995, σ. 585στ. (και ιδίως σ. 595-596).

14. ΣΤΕ 857/1977 Β' τμήμα δικαστών (αδήμ.), που αφορούσε στο ΠΔ 1034/77 «περί των διδασκομένων μαθημάτων και του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος του Δημοτικού Σχολείου». Πιρβλ. και τη γνωμοδότηση 548/1984 (αδήμ.) σχετικά με το ΠΔ 479/1985, με σύνθεση της κατοχυρωμένης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας με την υποχρεωτική διδασκαλία των θρησκευτικών κατά το ορθόδοξο δόγμα. Βλ. αποστολόμενα των γνωμοδοτήσεων σε *Γ. Σωτηρόδη*, όπ.π., σ. 128στ.

15. Βλ. ΤοΣ 1987, σ. 126στ. = Αγιμ. 1987, σ. 244 = ΕΕΝ 1987, σ. 53στ. Στην απόφαση αυτή παρατίθεται και η εδωδ σχολιάζόμενη (βλ. 4η σκέπη της

ότι: «κύρια αποστολή των καθηγητών φιλολογικών μαθημάτων δεν είναι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδησης των μαθητών, για την οποία θα ήτο ακατάλληλος ως εκπαιδευτικός ο οπαδός ετέρας θρησκείας και ουχί του ορθοδόξου δόγματος, προκειμένου βεβαίως περὶ των μαθητών των ελληνικών γυμνασίων και λυκείων, οι οποίοι κατά συντριπτικήν πλειοψηφίαν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι». Η ίδια προσέγγιση ανιχνεύεται και στη νομολογία των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων όταν επιλαμβάνονται υποθέσεων που αφορούν στο διορισμό εκπαιδευτικών που δεν προσβέβουν το ορθόδοξο δόγμα. Παρόλο που κλίνουν παράνομες τις αγωγήσεις διορισμού ετεροδόξων εκπαιδευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, όταν δεν προορίζονται για τη διδασκαλία των θρησκευτικών δέχονται στάθερά ότι θρησκευτική συνειδηση κατά το άρθρο 16§2Σ «δεν νοείται η θρησκευτική συνειδηση ώστε ο μαθητής να γίνεται κοινωνός όλων των θρησκευτικών γευμάτων και μελλοντικά να επιλέξει μία θρησκεία μεταξύ πολλών, γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν πέρα από τη θέληση του νομοθέτη, αφού ο σκοπός της διάταξης αυτής (του άρθρου 16§2Σ) είναι η *διατήρηση του ορθοδόξου χριστιανικού δόγματος που αστάζεται η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών*»¹⁶.

απόφασης). Πιρβλ. και την παλαιότερη απόφαση του ΣΤΕ 1417/1949, Θ. 61 (1950), σ. 148, σύμφωνα με την οποία η ιδιότητα του ορθοδόξου χριστιανού είναι απαράτητο στοιχείο για την προσηκούσα και ααριβή εκπλήρωση των υπηρεσιακών καθηκόντων λειτουργού της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Συνιστούσε κατά τούτο, το παράττωμα της ασυμβίβαστης με τα καθήκοντά του διατήρησις, το γεγονός ότι δημοδιδάκαλος πρέσβευε τις δόξασις των Μαγρήων του Ιεχωβά.

16. Βλ. ΔΕΑ 2704/1987, ΝοΒ 1988, σ. 1509. Πιρβλ. ενδεικτικά και ΔΕΑ 299/88 ΔΔικ 1989, σ. 83, με ακόμην πιο εύλωτο σχετικά: «Ο διδόντων πρέπει κατά συνταγματική επιταγή να έχει τις ίδιες θρησκευτικές πεποιθήσεις με αυτές της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, προκειμένου να διδάξει τις αλήθειες αυτές με την επιβαλλόμενη ξέση και αφοσίωση όπως απαιτεί το υπηρεσιακό του καθήκον, αλλά και επιβάλλει η προσοασία του δικαιώματος των ορθοδόξων γονέων να μεταδώσουν στα ανήλικα τέκνα τους τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις».

Η νομιολογία αυτή, της οποίας τα επιχειρήματα αποδέχεται και μεγάλο μέρος της θεωρίας¹⁷, στηρίζει την εθιμνευτική της προσέγγιση στο συνδυασμό των άρθρων 3 και 13 του Συντάγματος και ειδικότερα στη διατακική του δικαιώματος των γονέων να ανατρέφουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με τη «διαπιστωτικού» χαρακτηρισμό ανάγνωση του όρου «επιναγούσα θρησκεία» στο άρθρο 32. Η υποχρεωτικότητα της διδασκαλίας του μαθήματος κατά το ορθόδοξο δόγμα δεν παρυσιάζεται μόνο ως ένα από τα προνόμια της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά ως η δημοκρατικά καθορισμένη και αναπόσπαστη συνέπεια της ύπαρξης μίας θρησκευτικά ομολογούσας πλειοψηφίας, που αιμαχίτως τεχμαίρεται ότι επιθυμεί ένα συγκεκριμένο τρόπο διδασκαλίας, τον οποίο οφείλει ο νομοθέτης να ακολουθήσει κατά την οργάνωση του περιεχομένου της θρησκευτικής εκπαίδευσης¹⁸. Τα επιχειρήματα αυτά

17. Βλ. Θ. Παναγόπουλο, Η θρησκευτική ελευθερία κατά το ισχύον Σύνταγμα, Σύμμεικτα προς τιμήν Γεωργίου Παπαχατζή, Αθήνα 1989, σ. 264επ. και ιδίως σ. 273επ., Στ. Γκαϊάνου, Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, Σύμμεικτα, όπ.τ., σ. 285επ., Αν. Μαρίνου, Το Σύνταγμα, η Δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήνα 1981, Πιβλ. υπό την ιαχύ του Σ. 1952, Α. Σβολίου-Γ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Μέρος Ι, Τόμος Α', Αθήνα 1954, σ. 70επ., με κριτική στάση όμως έναντι της απόφασης του ΣτΕ 1417/49 (βλ. σημ. 15), Χ. Σγουρίτσα, Συνταγματικών Δικαιων, Τόμ. Β', Τεύχ. Β', Αθήνα 1966, σ. 116. Βλ. όμως και την κριτική τοποθέτηση του Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμ. Γ', Αθήνα 1988, σ. 323 για την έννοια της θρησκευτικής συνειδήσης ως ιδιότητα μίας α priori ετεροκαθορισμένης συνειδήσης και Αθ. Μάνεση, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, Συνταγματική θεωρία και πράξη, Αθήνα 1980, σ. 692επ., με αναφορές στις προπαρασκευαστικές του Συντάγματος του 1975 εργασίες της Ε' Ανταρθεωρητικής Βουλής. Κυρίως όμως την μονογραφία του Γ. Σωτηρέλη, όπ.τ., στην οποία προτείνεται μία ενδάλτατική προσέγγιση της διατάξης του άρθρου 16§22 (βλ. ιδίως σ. 207επ.).

18. Υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1952, η υποχρέωση διδασκαλίας των θρησκευτικών σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα προέκυπτε από τη διατύπωση του άρθρου 16§2 Σ, σύμφωνα με την οποία η αντίρρηση των συνειδητών των νέων γίνεται επί τη βάση των ιδεολογικών κατευθύνσεων

σχολιάζω παρακατώ, με επίκεντρο το ερώτημα αν τελικά είναι επαρκή προκειμένου να δικαιολογήσουν την κρατούσα εθιμνευτική εκδοχή του άρθρου 16§22.

III. Το δικαίωμα των γονέων να καθορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των τέκνων τους κατά το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ

Η σχέση γονέα και παιδιού αποτελεί μορφή εξουσίας που αναπτύσσεται εντός του «ιδιωτικού» χώρου που συγκροτεί η οικογενειακή σχέση¹⁹. Αν και η σχέση αυτή διαμορφώνεται θεσμικά ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε εποχή, δεν παύει να αποτελεί μορφή εξουσιαστικού φαινομένου, το οποίο εκφράζεται κάθε φορά που ορισμένη θέληση αποκτά τη δυνατότητα επιβολής σε άλλη²⁰. Νομική έκφραση της εξουσίας αυτής, και όχι μόνο στο ελληνικό δίκαιο, αποτελεί ο θεσμός της γονικής μέριμνας²¹. Είναι χαρακτηριστική η διατύπωση των άρθρων 1510 και 1511ΑΚ, με την οποία προσδιορίζεται και οριοθετείται η εξουσία των γονέων έναντι των τέκνων τους στην ελληνική έννομη τάξη²². Ο νομοθέτης αναγνωρίζει δικαιώματα και υποχρεώσεις στους γονείς όχι με σκοπό την εξυπηρέτηση ατομικών στόχων τους ή την εκκλήρωση συλλογικών συμφερόντων της κοινότητας μέσα στην οποία αναπτύσσεται η οικογένεια του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού:

19. Βλ. για το φαινόμενο της εξουσίας στα πλαίσια των οικογενειακής σχέσης τη διακεκομμένη διατριβή του Τ. Βιδάλη, Η συνταγματική διάσταση της εξουσίας του γάμο και την οικογένεια, Αθήνα 1996.

20. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Αθ. Μάνεση, Η πατριμάτωση της συνταγματικής προστασίας της ανήλικης νεότητας στο ισχύον δίκαιο, Χαρακτήριο Ι. Δελτιγιάνη, Δ' μέρος, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 221επ.

21. Για την αντικατάσταση του όρου πατριμάτωση της εξουσίας από τον όρο γονική μέριμνα βλ. ενδεικτικά Γ. Κομμάντου, Παράδοσεις οικογενειακού δικαίου, δ' έκδοση, Αθήνα 1985, σ. 347επ., και Αθ. Μάνεση, όπ.τ., σ. 221.

22. «Η μέριμνα για το ανήλικο τέκνο είναι καθήκον και δικαίωμα των γονέων (γονική μέριμνα), οι οποίοι την ασκούν από κοινού» (1510 ΑΚ) και «Κάθε απόφαση των γονέων σχετικά με την άσκηση της γονικής μέριμνας πρέπει να αποβλέπει στο συμφέρον του τέκνου» (1511 ΑΚ).

νειασκή σχέση, αλλά για την προώθηση των συμφερόντων των ανηλίκων²³. Η προσέγγιση αυτή είναι συμβατή τόσο με την αναγνώριση από την έννομη τάξη της ιδιότητας του υποκειμένου δικαίου στον ανήλικο, ο οποίος αποτελεί φορέα συνταγματικών δικαιωμάτων²⁴, αλλά και με την κατοχύρωση του θεσμού της οικογένειας, ως του βασικού φορέα κοινωνικοποίησης του παιδιού²⁵.

Για το λόγο αυτό, η λειτουργία της αναγνώρισης της γονικής μέριμνας δεν ταυτίζεται με τη λειτουργία των ατομικών δικαιωμάτων ως αξιώσεων ατομής κατά της κρατικής κατ' αρχήν εξουσίας με στόχο την εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων του φορέα τους. Τα γονικά δικαιώματα έχουν τη φύση λειτουργημάτων²⁶, στα οποία συμπυκνώνονται τόσο η έννοια του δικαιώματος (ως εξουσίας απονεμομένης για την εξυπηρέτηση βιωτικών συμφερόντων) όσο και η έννοια της υποχρέωσης (στο μέτρο που το συμφέρον στο οποίο απασχολούν δεν ταυτίζεται και σε ορισμένες περιπτώσεις αντιτίθεται στο συμφέρον του φορέα τους). Κομβικό στοιχείο, όπως ανέφερα, για τον προσδιορισμό της έκτασης της γονικής εξουσίας, αποτελεί η έννοια του συμφέροντος του παιδιού, μια έννοια γενυστή, ο προσδιορισμός της οποίας απαιτεί επεξεργασία των πορισμάτων επιστημών πέδων της νομικής, καθώς και σύνθετες εκτιμήσεις προκειμένου τα πορί-

23. Βλ. ενδεικτικά *Τ. Βιδάλη*, ό.π.τ., σ. 346 ερ.

24. Βλ. *Αθ. Μάεση*, Συνταγματικά δικαιώματα α', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 44, *Πθ. Δαρτόγιου*, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα, τ. Α', Αθήνα 1991, σ. 74.

25. Για τη λειτουργία της κοινωνικοποίησης στην οικογένεια, βλ. *Τ. Βιδάλη*, ό.π.τ., σ. 99ετ., και τις εκεί παραπομπές (σημ. 149).

26. *Πθβλ.*, αντί άλλων, *Αθ. Μάεση*, Η πραγμάτωση της συνταγματικής προστασίας... ό.π.τ., σ. 209ετ., και ιδίως σ. 221ετ., *Γ. Κουμάντου*, Παρεδόσεις... ό.π.τ., σ. 365ετ., *Πθρ. Αγγελισσοπούλου*, Εμπνεσία του άρθρου 1510 ΑΚ, σε *Απ. Γεωργιάδη-Μ. Σταθόπουλου*, Ατομικές Κώδικας, τόμ. Η', Αθήνα 1993, σ. 115ετ. *Πθβλ.*, επίσης για την έννοια των λειτουργημάτων *Γ. Μιχαηλίδη-Νουάγου*, Περί της έννοιας των λειτουργικών δικαιωμάτων και της κατάχρησης αυτών, σε Εργάνων προς Γεώργιον Μαριδάκη (Συνεδήγηση), Αθήνα 1967.

σματα αυτά να τύχουν εφαρμογής σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Παρόλα αυτά, κατευθυντήριες αγκές για τον προσδιορισμό της αξιολογικής αυτής έννοιας δεν παύουν να πασχούν τόσο οι διεθνείς συμβάσεις, οι οποίες κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των ανηλίκων και έχουν αυξημένη τυπική ισχύ στην Ελλάδα κατά το άρθρο 28 παρ. 1ς, καθώς και το ίδιο το Σύνταγμα²⁷.

Το συμφέρον του παιδιού δεν μπορεί να αφοστάται κατά τούτο εννοιολογικώς από τα στοιχεία που συνιστούν αποτελέσματα της αναγνώρισης της ιδιότητας του φορέα ατομικών δικαιωμάτων στον ανήλικο. Στη βάση αυτή πρέπει να θεωρηθεί ότι ο ανήλικος δεν στερείται, λόγω της ανηλικότητάς του, της αξίωσης για ένα minimum αυτοκαθορισμού, αξίωσης που υπήρξε όχι μόνο παροδικά συμφέροντά του, αλλά και την ανάγκη γειεί ολοκληρώσει της προσωπικότητάς του, ιδίως ενόψει της ανάλιψης της συνολικής ευθύνης του αυτού του κατά την ενηλικίωση.

Η αξίωση για αυτοκαθορισμό είναι προφανές ότι, στα πλαίσια της σχέσης εξουσίας που αναπτύσσεται στο εσωτερικό της οικογένειας, δεν έχει την ίδια ένταση με την αντίστοιχη αξίωση, με την οποία εξοπλίζεται ο ενήλικος, διαθέτοντας το τεκμήριο της ηλίκιακής ωριμότητας. Δεν παύει όμως να είναι δυνατή η προβολή της έναντι όλων των προσταθειών χειραγώγησης, τη-

27. Βλ. *Σ. Κοικουλίδη-Σπηλιωτοπούλου*, Ζητήματα σχετικά με τη γονική μέριμνα και συναφείς γυθμίσεις, Δίκαιο και Πολιτική, τόμ. 4 (1983), σ. 228. *Πθβλ.* τις διατάξεις της Διεθνούς Σύμβασης του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα του παιδιού του 1989 και ιδίως τα άρθρα, με τα οποία κατοχυρώνονται τα δικαιώματα των ανηλίκων (το άρθρο 13 για την ελευθερία της έκφρασης, 14 για την ελευθερία της σκέψης και θρησκείας, 15 για το δικαίωμα του συνταξιοδοτηθεί, 16 για το δικαίωμα στο απαράβατο της ιδιωτικής ζωής, καθώς δε το άρθρο 29 για τους σκοπούς της εκπαίδευσης, η οποία πρέπει μετάξι των άλλων να αποσκοπεί στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού, στην προώθηση του σεβασμού για τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες, καθώς και στην προσετοιμασία του ανηλίκου για μία υπεύθυνη ζωή μετά σε πνεύμα κατανόησης, ειρήνης, ανοχής, ισότητας των φύλων και φιλίας ανάμεσα σε όλους τους λαούς και τις εθνικές και θρησκευτικές ομάδες).

γής των οποίων δεν είναι μόνο το Κράτος, αλλά και η εκ των προηγμένων δυνατότητα εξουσιαστικής επιβολής των γονέων. Η διαφοροποίηση στην άσκηση της ιδιότητας του υτοκαυμένου δικαίου σε σχέση με τους ενηλίκους καθιστά το παιδί εκ των προηγμένων περισσότερο ευάλωτο σε προσβολές των δικαιωμάτων του, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν αυτές προέρχονται από την κατάχρηση της εξουσίας εκείνης που έχει κατοχυρωθεί για να τα προστατεύει. Για την απογοητική τέτοιων φαινομένων, η έννομη τάξη προβλέπει τη δυνατότητα απαίτησης της γονικής εξουσίας από τους γονείς στην περίπτωση κατάχρησής²⁸ της, προαδίνοντας παρόμοια κριτήρια για τον προσδιορισμό της έννοιας του συμπερόντος του ανηλίκου²⁹.

Η θέσπιση της γονικής εξουσίας ως λειτουργήματος καθιστά αναγκαίο τον προβληματισμό σχετικά με την ευχέρεια που διαθέτουν οι γονείς ως προς τη λήψη αποφάσεων για την ανατροφή των παιδιών τους, καθώς και για τα κριτήρια επίλυσης συγκρούσεων που προκύπτουν από τη διάσταση των αποφάσεων αυτών με τις επιθυμίες τους. Στο σχολείο αυτό δεν προτίθεται να επεξεραθεί σε ζητήματα που αφορούν ειδικότερα τις σχέσεις γονέων-τέκνων. Θα περιοριστώ σε παρατηρήσεις σχετικά με τον χαρακτήρα των γονικών δικαιωμάτων ως προς το ζήτημα της εκπαιδευσης των παιδιών με έμφαση στις διεθνείς δεσμεύσεις της Ελλάδας.

Το δικαίωμα των γονέων να μεριμνούν για τη θρησκευτική εκπαίδευση των τέκνων τους αναγνωρίζεται, εκτός από το άρθρο 2 Πρώτου Πρωτοβ. ΕΣΔΑ, στο άρθρο 13§3 του Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα (που κυρώθηκε με τον ν. 1532 της 19/19.03.1985)³⁰ και

28. Βλ. το άρθρο 1532 ΑΚ.

29. Πρβλ. ενδεικτικά το άρθρο 1518 ΑΚ, σύμφωνα με το οποίο «κατά την ανατροφή του τέκνου οι γονείς το ενισχύουν, χωρίς διάκριση φύλου, να αναπτύσει υπεύθυνα και με κοινωνική συνείδηση την προσωπικότητά του. (...) Κατά τη μόρφωση και την επαγγελματική εκπαίδευση του τέκνου, οι γονείς λαμβάνουν υπόψη τις ικανότητες και τις προσαρμογές του γάμους. Γι' αυτό το σκοπό οφείδουν να συνεργάζονται με το σχολείο και, αν υπάρχει ανάγκη, να ζητούν τη συνδρομή αρμοδίων κρατικών υπηρεσιών ή δημοσίων οργανισμών.

30. «Τα συμβαλλόμενα κριτήρια αναλαμβάνουν την υποχρέωση να σε-

στο άρθρο 26§3 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών³¹. Επίσης συνάγεται και από το άρθρο 14 της Διεθνούς Σύμβασης του ΟΗΕ του 1989 για τα Δικαιώματα του Παιδιού (κυρωθείσα με τον ν. 2101 της 2/02.12.1992)³². Το δικαίωμα αυτό που κατοχυρώνεται σε αρκετά ευρωπαϊκά Συντάγματα³³, στο ελληνικό Σύνταγμα εδράζεται στο άρθρο 13 περί θρησκευτικής ελευθερίας³⁴. Το δικαίωμα των γονέων επικαλείται, όπως παρατηρήθηκε προηγουμένως, η σχολιάζόμενη απόφαση, με αναφορά ιδίως στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοβ. ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 13Σ. Στην εμνηνεία του πρώτου θα επιμείνω ενόψει της ζητήσης αναφοράς της σε αυτό, για τη συναγωγή συμπερασμάτων, τα οποία κατά τη γνώμη μου εγχονται σε αντίθεση με το πνεύμα της νομιολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής: ΕΔΔΑ) σχετικά με τη φύση του δικαιώματος, όπως αυτό διατρέχεται με το δικαίωμα αυτοκαθορισμού του παιδιού.

Κατά το άρθρο 2: «Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν κλάσος εν τη ασκήσει των αναλαμβανόμενων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μόρφωσης και της εκπαιδευσεως θα σέβεται»³⁵ το δικαίωμα των

βονται την ελευθερία των γονέων (...) να επέχουν για τα παιδιά τους ιδιώματα που δεν ανήκουν ή δεν υπάγονται στο Δημόσιο (...) και να εξασφαλίζουν τη θρησκευτική και ηθική μόρφωση των παιδιών τους, σύμφωνα προς τις ίδιες τους προτιμήσεις».

31. «Οι γονείς έχουν, κατά προτεραιότητα, το δικαίωμα να επιλέγουν το είδος της παιδείας που θα δοθεί στα παιδιά τους».

32. «Τα συμβαλλόμενα κριτήρια σέβονται το δικαίωμα και το καθήκον των γονέων (...), να καθοδηγούν το παιδί τους στην άσκηση του παραπάνω δικαιώματος (της ελευθερίας συνείδησης και θρησκείας), κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται στην ανάπτυξη των ικανοτήτων τους».

33. Βλ. άρθρα 30 εδ. β' Σ. Ιταλίας, 36§3 Σ. Πορτογαλίας, 42 Σ. Ιρλανδίας, 76 Σ. Δανίας, 782 Σ. Γερμανίας.

34. Βλ. αντί άλλων, Πρ. Δαυτόγιαν, Ατομικά Δικαιώματα, τόμ. Ι, Αθήνα 1991, σ. 389, Στ. Τζωάννου, Παράδοσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου (εκδ. β'), Αθήνα 1984, σ. 81.

35. Η φράση του αρχικού κειμένου, που επέβαλε στο Κράτος την υποχρέωση να λαμβάνει υπόψη (tiendra compte) τις προτιμήσεις των γονέων,

γονέων όπως εξασφαλίζουν την πρόβλεψη και την εκπαιδευτική αυτήν συμφώνως προς τις ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές προτιμήσεις»³⁶. Η υιοθέτηση της συγκεκριμένης διατύπωσης, όπως παρατηρείται,³⁷ ήταν αποτέλεσμα μακρών συζητήσεων και δύσκολων συμβιβασμών. Το τελικό κείμενο δείχνει σ' ένα βαθμό την ατομία των συντακτών του να αποσαφηνίζουν με ζητό και σαφή τρόπο μία σειρά από ζητήματα, που είχαν εγερθεί κατά την ετοιχία των προπαρασκευαστικών εργασιών, γύρω από την κατοχύρωση του δικαιώματος στην εκπαίδευση.

αντικαταστάθηκε από την μεγαλύτερης έντασης λέξη «θα σεβεται» (respectera), η οποία οδήγησε στη σχέση ότι η διάταξη δεν αποτελεί μία απλή κατευθυντική αρχή ή σύσταση προς τα συμβαλλόμενα κράτη, αλλά γεννά τη θετική υποχρέωση να λάβουν τα απαιτούμενα μέτρα με την οργάνωση μαθημάτων αυτοκτονούμενων στις θρησκευτικές προτιμήσεις των γονέων. Βλ. *J. Μπαχλίντ-Νουάγου*, Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δ.Δ., Σύμμετρα Βελγική του. Β' Αθήνα 1988, σ. 19 και 25.

36. Βλ. τη γαλλική διατύπωση σε *L. Petit/E. Decaux/P.H. Imbert*, ό.π.ρ., σ. 999 και την αγγλική διατύπωση σε *Van Dijk/Van Hoof*, ό.π.ρ., σ. 467.

37. Βλ. *L. Petit/E. Decaux/P.H. Imbert*, La Convention Européenne des Droits de l'Homme, Economica 1995, σ. 1000ετ. *L. Willhaber*, Dans quelle mesure le droit à l'instruction a-t-il subi une évolution?, Actes du IVe Colloque sur la Convention Européenne des Droits de l'Homme, Rome 1975, Conseil de l'Europe 1976, σ. 143ετ. *R. Errera*, La Convention et les problèmes de la laïcité et de l'enseignement, Revue des Droits de l'Homme, Vol. III-4, 1970, σ. 572ετ. Πββλ. για την εγμνησία του άρθρου 2 *P. Van Dijk/G.J. Van Hoof*, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights (β' εκδ.), Kluwer 1990, σ. 467-477, *J. Velu/R. Erges*, La Convention Européenne des Droits de l'Homme, Bruxelles 1990, σ. 427-442, *G. Coen-Jonathan*, La Convention Européenne des Droits de l'Homme, Economica 1989, σ. 491-499, *V. Berger*, Jurisprudence de la Cour Européenne de Droits de l'Homme (γ' εκδ.), Sirey 1991, σ. 285-297 (όπου παραουσιάζει τον κρισιότερων αποφάσεων του ΕΑΔΑ για το άρθρο 2), *J. E. S. Fawcett*, The application of the European Convention on Human Rights, Clarendon Press, Oxford 1987, σ. 411-417, *J. Μπαχλίντ-Νουάγου*, Το δικαίωμα εκπαίδευσης ... ό.π.ρ., σ. 1-34 (με εκτενείς παραπομπές στις προπαρασκευαστικές εργασίες για τη σύνταξη του άρθρου 2).

Όπως προκύπτει εκ πρώτης όψεως δεν απαγορεύθηκε ητά σύτε το κρατικό μονοπόλιο στην εκπαίδευση ούτε διακηρύχθηκε η αρχή του πλουραλισμού κατά την οργάνωση του περιεχομένου των σχολικών προγραμμάτων³⁸. Επιπλέον, δεν διευκρινίστηκε με τη δέουσα σαφήνεια η φύση της υποχρέωσης του Κράτους για σεβασμό των προτιμήσεων των γονέων, ιδίως όταν αυτές έρχονται σε αντίθεση με το πνεύμα των διατάξεων της Σύμβασης και με τις ανεκτές σε μία «δημοκρατική κοινωνία» κοομιοθεωρίες. Για τους λόγους αυτούς αποκτά αξίμη πιο μεγάλη σημασία η εμνηνευτική προσέγγιση του ΕΑΔΑ στις αποφάσεις *Kjeldsen, Busk Madsen and Petersen v. Denmark* της 07.12.1976 και *Campbell and Cosans v. United Kingdom* της 25.02.1982.³⁹

Η πρώτη υπόθεση αφορούσε σε προσφυγή γονέων κατά της Δανίας σχετικά με το ζήτημα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης των μαθητών στα δημόσια σχολεία. Οι προσφεύγοντες επικαλέστηκαν παραβίαση του άρθρου 2, διότι η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, όπως προβλεπόταν από τη δανική νομοθεσία, ως τμήμα των μαθημάτων γενικοτέρου ενδιαφέροντος, ερχόταν σε αντίθεση με το δικαίωμα να ανατρέφουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους προτιμήσεις. Στη δεύτερη υπόθεση, που αφορούσε σε προσφυγή γονέων κατά του Ηνωμένου Βασιλείου, το Δικαστήριο κλήθηκε να εξετάσει τη συμφώνια της σχετικής νομοθεσίας που επέβαλε τη σωματική τιμωρία των μαθητών με το άρθρο 2, ενόψει της άγνησής τους να επιβληθούν σωματικές ποινές στα παιδιά τους.

Το ΕΑΔΑ δέχθηκε στην υπόθεση *Kjeldsen* ότι το δικαίωμα των γονέων, όπως προσδιορίζεται στη δεύτερη πρόταση του άρθρου 2, είναι παγετόμενο του θεμελιώδους δικαιώματος στην εκπαίδευση. Για την εκλήρωση του φυσικού καθήκοντος (natural duty) της γονικής μέριμνας απέναντι στα παιδιά τους, οι γονείς έχουν την αξίωση έναντι του Κράτους να σεβασθεί τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους προτιμήσεις⁴⁰. Η οργάνωση

38. Βλ. τις παρατηρήσεις του *R. Errera*, ό.π.ρ., σ. 585ετ.

39. Βλ. τις αποφάσεις σε *D.R.*, σειρά Α', vol. 23 σ. 25, και *D.R.*, σειρά Α', vol. 48, σ. 16 αντίστοιχως.

του σχολικού προγράμματος δεν παύει όμως να ανήκει στο χώρο δράσης των συμβαλλόμενων κερτών. Αυτό σημαίνει ότι στην αμοδιότητα τους περιλαμβάνονται ζητήματα σκοπιμότητας, που δεν μπορεί να κριθούν από το Δικαστήριο και των οποίων η λύση μπορεί νόμιμα να ποικίλλει ανάλογα με τη χώρα. Κάθε συμβαλλόμενο κέρτος δύναται να παράσχει μαθήματα, τα οποία θα έχουν θρησκευτικό ή φιλοσοφικό περιεχόμενο, οι γονείς, δε, από την πλευρά τους δεν διαθέτουν σε κάθε περίπτωση το δικαίωμα να ζητήσουν την απαλλαγή των παιδιών τους, διότι το σχολικό πρόγραμμα θα καθίστατο πρακτικά ανεφάρμοστο. Κατά την άσκηση όμως της κρατικής πολιτικής στον χώρο της εκπαίδευσης, θα πρέπει να λαμβάνεται η μέριμνα ώστε οι γνώσεις και οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα να παρέχονται με *αντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική* τρόπο. Απαγορεύεται κατά τούτο να ακολουθούνται *σκοποί ιδεολογικού διαποτισμού (indoctrination), οι οποίοι μπορεί να θεωρηθούν ότι θίγουν τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων*⁴¹. Σύμφωνα με το δικαστήριο, αυτή η εγγιγμένη προσέγγιση είναι σύμφωνη τόσο με την πρώτη πρόταση του άρθρου 2, όσο και με τα άρθρα 8 έως 10⁴² της Σύμβασης, καθώς και με το γενικό πνεύμα της που σχεδιάστηκε, προκειμένου να συντηρήσει και να προωθήσει τα ιδανικά και τις αξίες μίας δημοκρατικής κοινωνίας.

Στην απόφαση Campbell and Cosans το Δικαστήριο διευκρίνισε επιπλέον ότι οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων, που πρέπει να γίνουν σεβαστές από το Κράτος κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, είναι όσες χαρακτηρίζονται ως «άξιες σεβασμού σε μία δημοκρατική κοινωνία» και δεν «έγχονται σε αντίθεση με την ανθρωπινή αξιοσημείωτα»⁴³, κυρίως δε με το δικαίωμα του αληθινού να τύχει εκπαίδευσης. Έτσι η υποχρέωση σε-

40. Βλ. §§ 52 της απόφασης.

41. Βλ. §§ 53 της απόφασης.

42. Στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ κατοχυρώνεται το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής ενώ στο άρθρο 10 η επέμβαση εκφράζεται ως:

43. Βλ. §§ 36 της απόφασης.

βασμού των πεποιθήσεων τους οριοθετείται από συγκεκριμένες προϋποθέσεις⁴⁴.

Αν και το ΕΔΑΔ Δέχθηκε ότι τα Κράτη, στο πλαίσιο της άσκησης της αμοδιότητάς τους στα θέματα της εκπαίδευσης, δεσμεύονται ώστε το περιεχόμενο των μαθημάτων να είναι κατά το δυνατόν αντικειμενικό και κριτικό, δεν διευκρίνισε με τη δέουσα σαφήνεια -κατά τη διατύπωση της απόφασης Kjeldsen- αν η δέσμευση αυτή συνάγεται αυτοτελώς από το άρθρο 2 ή αν λειτουργεί παρακαλουθηματικά στην υποχρέωση για σεβασμό των πεποιθήσεων των γονέων. Εάν δηλαδή η υποχρέωση για πλουραλιστικό χαρακτήρα των μαθημάτων αποτρέπει αρχή προστατευόμενη από τη Σύμβαση, ανεξαρτήτως των επιθυμιών των γονέων και με απώτερο στόχο την προστασία της προσωπικότητας των μαθητών.

Ενδεχομένως λοιπόν θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το Κράτος, εφόσον δεν θίγει τις πεποιθήσεις της πλειοψηφίας των γονέων, επιτρέπεται κατά την εκπαιδευτική διαδικασία να αποστεί από την υποχρέωση πλουραλισμού και αντικειμενικότητας, υπό την προϋπόθεση της (τεχμαριδόμενης) συναίνεσης της πλειοψηφίας αυτής. Αν και η ασάφεια αυτή μπορεί να οφείλεται στο

44. Πρέπει πάντως να παρατηρηθεί ότι ο προσδιορισμός των κομμοθεσιών που έγχονται σε αντίθεση με την ανθρωπινή αξιοσημείωτα είναι εξαιρετικά δυσχερές, η απόφαση δε του ΕΔΑΔ αν και έθεσε τον γενικό κανόνα δεν εξειδίκευσε τα κριτήρια. Μία τέτοια προσέγγιση δεν αποκλείεται να δημοσιοποιήσει παρεξηγήσεις παρά την αρχική καλή πρόθεσή της. Πββλ. τις σκέψεις του *J. Μίχαγιλίδη-Νουάου*. Το δικαίωμα εκπαίδευσης ως ... δλ.τ., σ. 27, ο οποίος θεωρεί πως στις μη προστατευόμενες πεποιθήσεις ανήκουν αναρχικές και αναρρεπτικές θεωρίες, όπως ο μαρξισμός (sic), καθώς και τα δόγματα αγνώστων (μη αναγνωρισμένων) θρησκειών, καθώς και ασήμαντων θρησκευτικών μειονοτήτων. Ο συγγραφέας δεν λαμβάνει υπόψη του την ελληνική νομολογία (βλ. ενδεικτικά ΣΤΕ 2105-2106/75), που αντιδιαστέλλει γρητά την έννοια της γνώσης από εκείνη της αναγνωρισμένης θρησκείας και δεν διευκρινίζει αν τα κριτήρια για το χαρακτήρα μίας θρησκευτικής μειονότητας ως ασήμαντης είναι ποσοτικά, σε ποιό βαθμό δε ο αριθμός των οπαδών είναι κριτήριο για την προστασία μίας μακρής θρησκευτικής κοινότητας.

ότι τα πραγματικά περιστατικά δεν επέτρεψαν την ανάρτυξη του δικανικού συλλογισμού αφού, στη συγκεκριμένη υπόθεση, οι προσφεύγοντες ζήτησαν την κατάκλη της χώρας τους, επειδή δεν τους επέτρεπε να αποσύρουν τα παιδιά τους από εκπαιδευση με το περιεχόμενο της οποίας διαφωνούσαν, είναι αναγκαίο να τεθούν δύο ερωτήματα, η απάντηση των οποίων είναι κείμενα για τον προσδιορισμό της φύσης των γονικών δικαιωμάτων: (α) *επιβάλλεται* τα συμβαλλόμενα κέρδη, σύμφωνα με το άρθρο 2, στο πλαίσιο της λήψης θετικών μέτρων για το σεβασμό των περιθώσεων των γονέων, να ακολουθήσουν την απόψή τους κατά την οργάνωση του σχολικού προγράμματος, μη τηρώντας την υποχρέωση πλουραλισμού, όπως διακηρύχθηκε στην απόφαση Kjeldsen (ιδίως μάλιστα σε χώρες με ομοιογενείς θρησκευτικές κοινότητες), και (β) *αν ακόμη* γίνει δεκτό ότι δεν επιβάλλεται η ανωτέρω υποχρέωση, μήπως τα κέρδη *έχουν* τελικά την *ευχέρεια*, εκτιμώντας τις ειδικές περιστάσεις που εκκινούν στο έδαφός τους, να ακολουθήσουν κατά την εκπόνηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων τις απόψεις της μεγαλύτερης αριθμητικά θρησκευτικής κοινότητας, απώλασσόμενα από την υποχρέωση αντικειμενικότητας (και υπό την προϋπόθεση εξαιρέσεων των μαθητών που δεν ανήκουν σε αυτή);

Έχω τη γνώμη ότι η απάντηση στο πρώτο ερώτημα μπορεί να συναχθεί από τα obiter dicta της υπόθεσης Kjeldsen. Το Δικαστήριο απέδρασε το συλλογισμό ότι το περιεχόμενο των μαθημάτων θα πρέπει να είναι σύμφωνο με τις αντιλήψεις των γονέων, εφ' όσον το Κράτος ακολουθεί μία εκπαιδευτική πολιτική, η οποία διέπεται από τις αρχές του πλουραλισμού και της αντικειμενικότητας. Όπως σημειώνεται⁴⁵, δεν προκύπτει από το άρθρο 2 ένα οιοδήποτε δικαίωμα των γονέων έναντι του Κράτους για προσαρμογή της εκπαιδευτικής του πολιτικής και του περιεχομένου των επιμέρους μαθημάτων στις απόψεις

45. Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και Εκπαίδευση, όπ.π., σ. 291. Πράγματι και την άποψη του Γ. Μιχαηλίου-Νουάου, Το δικαίωμα εκπαίδευσης ... όπ.π., σ. 25, ο οποίος ερμηνεύει διαφορετικά την έννοια του σεβασμού των περιουσιών των γονέων.

τους -ακόμη κι αν η θρησκευτική κοινότητα, στην οποία ανήκουν, είναι η μεγαλύτερη στη χώρα και οι απόψεις τους άξιες σεβασμού σε μία δημοκρατική κοινωνία. Το Κράτος, στο πλαίσιο των αμοδιότητων του, έχει την ευχέρεια να σχεδιάσει την εκπαιδευτική του πολιτική με όριο την υποχρέωση πλουραλισμού και αντικειμενικότητας⁴⁶. Η αντιμετώπιση αυτή υφίσταται όχι μόνο από τα πρακτικά (διεξόδα, στα οποία θα οδηγούσε η αντίθετη σκέψη (δημιουργία ενός σχολείου à la carte με συνεχή ατήματα απαλλαγής, η ικανοποίηση των οποίων θα αποδυνάμωνε κείμενα το σχολικό πρόγραμμα), αλλά και από την έμμεση έστω αναγνώριση της αυτοτέλειας του σμπερόντος των παιδιών έναντι των γονέων, το οποίο προστατεύεται με την οργάνωση μαθημάτων που συμβάλλουν στη λήψη των κατάλληλων πληροφοριών για τον κόσμο χωρίς προστάθεια χειραγώγησης και μονοήμερη παρουσία των απόψεων. Για το λόγο αυτό άλλωστε δεν αναγνωρίστηκε το βάσιμο της αξίωσης των προσεσταντών γονέων κατά της Δανίας για απαγόρευση των παιδιών τους από τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, αφού το μάθημα δεν είχε χειραγωγικό χαρακτήρα.

Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα προϋποθέτει συλλογισμούς, οι οποίοι χωρίς να ξεφεύγουν από τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε στην ανωτέρω απόφαση παρατρέμουν στη διατύπωση μίας θεωρίας, η οποία θα δικαιολογεί με συνεκτικό τρόπο τη σχέση του δικαιώματος του παιδιού για αυτοκαθορισμό, αφενός με την εξουσία των γονέων να ανατρέφουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις, αφετέρου με την υποχρέωση του Κράτους να σέβεται τις αξιώσεις τους. Ο προβληματισμός αυτός συνδέεται με την προσέγγιση της εξουσίας των γονέων απέναντι στα παιδιά τους από τη σκοπιά του λειτουργήματος, προσέγγιση την οποία υψαίνχθηκα ανωτέ-

46. Βλ. στην ίδια λογική την απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιοσύνης του Ανθώπου 40 mothers v. Sweden (Appl. 6853/1974, Dec. 09.03.1977 YB Vol. 1977, σ. 215επ. και σε D.R. Vol. 9, σ. 27επ.), με την οποία δεν έγινε δεκτή η προσφυγή 40 μητέρων κατά της Σουηδίας, οι οποίες ζήτησαν την κατάκλη της χώρας τους, διότι το πρόγραμμα των δημοτικών ημερησίων δεν περιείχε μάθημα που αναπαρήγαγε τις θρησκευτικές τους απόψεις.

γου. Αν θεωρηθεί ορθό ότι η αναγνώριση της γονικής εξουσίας αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων του παιδιού και όχι στην ικανοποίηση κρατικών επιδιώξεων ή γονικών προδοκίων, τότε το δικαίωμα των γονέων για ανατροπή των παιδιών τους δεν μπορεί παρά να λειτούργει διττά: Από τη μία ως εξουσία απόδοσης κάθε προστάθειας χειραγωγικής επέμβασης τρίτων (ιδίως του Κράτους) στην προσωπικότητα των παιδιών, από την άλλη ως υποχρέωση σεβασμού ενός minimum αυτονομίας τους ώστε τα ίδια να είναι σε θέση να κάνουν προσωπικές επιλογές.

Η άποψη αυτή δεν απορρίπτει την παραδοχή ότι η παρεμβάση των γονέων στην προσωπικότητα των παιδιών τους είναι μία πραγματικότητα λόγω της φύσης της οικογενειακής σχέσης και της αδυναμίας ενίοτε των ανηλίκων να λάβουν αποφάσεις για ζητήματα που τους αφορούν, ούτε κατ' ανάγκη θεωρεί ότι η παρεμβάση αυτή είναι αθέμιτη. Θεωρεί όμως ότι η όποια παρέμβαση θα πρέπει, εκτός της συνδρομής της με το βαθμό ωριμότητας των παιδιών, να λαμβάνει χώρα με συγκεκριμένες προϋποθέσεις έτσι ώστε η προσωπικότητά τους να είναι σε θέση να αναπτυχθεί αυτόνομα και όχι στερόνομα. Οι προϋποθέσεις αυτές προκύπτουν, όπως υποστηρίχθηκε και παραπάνω, τόσο από το Σύνταγμα όσο και από διεθνείς συμβάσεις και δεσμεύουν το Κράτος για την προστασία της ανήλικης νεότητας περιριζώντας, και προσδιορίζοντας τους σκοπούς της παρέμβασης του. Κατά τούτο, πρέπει να προστατεύεται το δικαίωμα του παιδιού στην ελεύθερη σκέψη και συνειδητοποίηση καθώς και το γενικότερο δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, δικαίωμα που προϋποθέτει την εξασφάλιση της δυνατότητας πρόσβασης σε ιδέες με το περιεχόμενο των οποίων ενδέχεται να διαφωνούν οι ασκούντες τη γονική μέριμνα⁴⁷. Οι δεσμεύσεις αυτές είναι κατά τη γνώμη μου θεμιτό να προσδιορίζουν και τη γονική δραστηριότητα χωρίς αναγκάια να συν-

47. Η εξασφάλιση της δυνατότητας αυτής δύναται να κλιμακώνεται ανάλογα με το βαθμό ωριμότητας του ανηλίκου, όπως αυτός συναρτάται με την ηλικιακή του ανάπτυξη.

στούν παράγοντα νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας για επέμβαση στην ιδιωτική ζωή με το πρόσχημα της εγγύησης τήρησης τους. Η μη εκπλήρωση τους εκ μέρους των γονέων και πέραν του ζητήματος της κατάχρησης του λειτούργηματος της γονικής μέριμνας, δεν μπορεί να αποτελέσει επιχείρημα υπέρ της αποδόμησης της κρατικής δραστηριότητας από τις υποχρεώσεις της κατά την παροχή εκπαίδευσης, όπως είναι η δημιουργία των συνθηκών εκείνων που θα επιτρέψουν στον ανήλικο μαθητή να αναπτύξει σε καθεστώς πλουραλισμού και ελευθερίας την προσωπικότητά του⁴⁸.

Για τους λόγους αυτούς η αναγνώριση στους γονείς του λειτούργηματος της γονικής μέριμνας, όπως επιστημονήθηκε παραπάνω, αφενός παρέχει την εξουσία να αποκορδύσουν επέμβασεις τρίτων στην προσωπικότητα των τέχνων τους, αφετέρου δεσμεύει σε μία δραστηριότητα που θα σέβεται κατά το δυνατόν το δικαίωμα των παιδιών να διαμορφώνουν τις προσωπικές τους κοσμοεικόνες⁴⁹. Έτσι, η ευχέρεια, την οποία διαθέτουν,

48. Παρόια αυτά, δεν χάνουν τη σημασία τους οι παρατηρήσεις του Δρ. Μάνεση, Η πραγμάτωση... όπ.π, σ. 221, ο οποίος επισημαίνει ότι «τα παιδιά υπόκεινται σαφώς στη θέληση των γονέων, αφού αυτοί έχουν ευχέρεια να επέμβουν δραστηρικά στην προσωπική σφαίρα και τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς των, χειραγωγώντας τα ιδεολογικά και εγχεράσσοντας στη συνειδησή τους παραδοσιακά πρότυπα συμπεριφοράς. Αποτέλεσμα: οι δυνατότητες αυτοκαθορισμού των παιδιών είναι μειωμένες. Τα παιδιά διατρέσσονται και μεγαλώνουν σ' ένα κατ' ουσίαν εξουσιαστικά ελεγχόμενο περιβάλλον...».

49. Πββλ. και τη θέση του John Rawls, Theory of Justice, Harvard University Press 1971, σ. 249, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι γονικές αποφάσεις πρέπει να καθοδηγούνται από τις προτιμήσεις και τα συμφέροντα του ατόμου, όπως το ίδιο τα προσδιορίζει, στο μέτρο που δεν είναι παράλογα. Μέτρο για την επιλογή των αποφάσεων αυτών είναι ότι το άτομο θα αποδεχθεί την απόφαση που ελήφθη για λογαριασμό του και θα συμφωνήσει ότι έγινε το καλύτερο γι' αυτό, όταν πλέον θα έχουν αναπτυχθεί οι ορθολογικές του ικανότητες. Ο Rawls διευκρίνισε έτσι ότι η συναίνεση του ατόμου στις αποφάσεις που ελήφθησαν για λογαριασμό του, όταν ήταν ανήλικος, πρέπει να μην είναι το αποτελεσματικό κριτήριο εγκυρότητας, αλλά ορθολογικής εκτίμησης, χωρίς ιδεολογικό καταναγκασμό.

περιορίζεται ως προς τα αγαθία όφιά της από το δικαίωμα αυτοκαθορισμού των παιδιών, στη λογική δε αυτή, οριοθετείται και η εξουσία του Κράτους, το οποίο ευθιμίζοντας τα σχετικά με την οργάνωση της εκπαίδευσης, δεσμεύεται να σέβεται το δικαίωμα των γονέων για άσκηση της γονικής μέριμνας.

Αν το δικαίωμα αυτό γίνει αντιληπτό, κατά τα ανωτέρω⁵⁰, είναι πιο εύκολο να επιλυθούν με σεβασμό στα συμφέροντα των ανηλίκων οι συγκρούσεις ανάμεσα στην επιθυμία των γονέων να καθιστούν τα παιδιά τους κοινωνούς των ιδεών, συμπεριφορών και απόψεων που ασπάζονται και στο δικαίωμα των παιδιών να πραγματοποιούν με μεγαλύτερη ευθινη και ελευθερία προσωπικές τους επιλογές έχοντας πρόσβαση σε ιδέες, που ενδεχομένως έρχονται σε αντίθεση με τις γονικές κοσμοθεωρίες. Με τον τρόπο αυτό, η ελευθερία αυτοκαθορισμού των ανηλίκων αποκτά ευρύτερες διαστάσεις και δεν περιορίζεται σε ένα ητορικό σχήμα ούτε στο να συγκροτεί ατάως έναν αμυντικό χώρο μέσα στον οποίο οι ενήλικοι και μόνο έχουν τη δυνατότητα να αποφασίσουν παρεμβάσεις προερχόμενες από τούτους.

Αυτό ισχύει όχι μόνο στην περίπτωση ετερογενών πολιτισμικά κοινωνιών, αλλά και σε όαες εκείνες τις περιπτώσεις -μια από τις οποίες είναι και η ελληνική- όπου η θρησκευτικά ομοιογενής πλειονότητα του πληθυσμού ετιζτεί ενδεχομένως την οργάνωση θρησκευτικής εκπαίδευσης με άξονα την παροχή των λιγότερων κατά το δυνατόν πληροφοριών για άλλα δόγματα, και τον παράλληλο εκθειασμό της μίας και μόνης άποψης, στην οποία πιστεύει.

Η ατάντηση έτσι στο ερώτημα, αν το Κράτος έχει την ευχέ-
γεια να ακολουθήσει τις απόψεις της πλειοψηφίας των γονέων

50. Βλ. αντί άλλων και την προσέγγιση του *James Dwyer*, *Parents' Religion and Children's Welfare: Debunking the Doctrine of Parents' Rights*, *California Law Review* 82 (1994), σ. 1371-1447, με κριτική αντιμετάση τάσεων της αμερικάνικης νομολογίας και θεωρίας που δίνουν προτεγαυότητα στα συμφέροντα των γονέων έναντι των παιδιών. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τα δικαιώματα του παιδιού, πρωταρχικά, και όχι αυτά των γονέων αποτελούν τη βάση για την προστασία των έννομων συμφερότων του.

όταν αυτοί αξιούνουν εκπαίδευση μονοφωνικού χαρακτήρα δεν μπορεί να είναι παρά αγνητική⁵¹. Αυτό δεν συνετάγεται αναγκαία ότι τα συμβαλλόμενα κέρτη δεν έχουν την ευχέγεια, στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, να δώσουν έμφαση στις αρχές που ακολουθεί η μεγαλύτερη θρησκευτική κοινότητα στο έδαφος τους, προκειμένου το παιδί να έλθει σε επαφή και να κατανοήσει κριτικά το πολιτιστικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται. Η γνώση όμως της παράδοσης και των στοιχείων της πολιτιστικής του ταυτότητας, ακόμη και αν τελεί υπό διαιμόρφωση, δεν ταυτίζεται με την παρουσίαση μόνο μίας άποψης ως πραγματικά αληθινής, αλλά με την κατά το δυνατό καλύτερη των κριτικών του ικανοτήτων και με την ανάπτυξη του σεβασμού του απέναντι στη διαφορετικότητα. Η ευχέγεια της κριτικής εξουσίας συνεπώς συναντά το όφιά της αφενός στο δικαίωμα των ανηλίκων για αυτοκαθορισμό, αφενόου στο δικαίωμα που είναι ταυτόχρονα και υποχρέωση των γονέων να προασπίσουν τα συνταγματικά δικαιώματα των παιδιών τους. Στη βάση αυτή, τα κέρτη υποχρεούνται να ηρουν τα αγαθία αυτά όφια και ελέγχονται στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ με βάση τις αρχές που διατυπώθηκαν στην υπόθεση *Kjeldsen*.⁵²

Η χρήση έτσι του επιχειρήματος από το ΣΤΕ για το δικαίωμα των γονέων να καθορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους, έχω τη γνώμη πως δεν είναι σε θέση να στηριζεί με πειστικό τρόπο την υποχρέωση, αλλά και την ενδεχόμενη ευχέγεια του νομοθέτη να οργανώσει το περιεχόμενο του μαθήματος με ομολογιακό-μονοφωνικό τρόπο. Το δικαίωμα αυτό δεν ταυτίζεται ούτε με την άνευ όρων εξουσία των ίδων να επιβαίνουν στην προστατευτικότητα των παιδιών ούτε λειτουργεί ως εγγύηση ανάπτυξης της γονικής εξουσίας σε βάρος της αξίωσης

51. Βλ. όμως *Στ. Τρωάου*, Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, όπ.τ., σ. 285επ., ο οποίος θεωρεί ότι η συνέτηξη περί ουδετερότητας της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα μπορεί να γίνει αντικείμενο σύζητησης μόνο στο πεδίο του θετικού δικαίου.

52. Την ίδια θεώρηση για τη φύση του δικαιώματος των γονέων μπορούμε να υποστηρίξουμε και υπό το πρίσμα των άρθρων 13ε. και 5 § 1ε.

του παιδιού για ανάπτυξη της προσωπικότητάς του υπό καθέ-
στως ελευθερίας και πλουραλισμού. Από τη διατύπωση δε της
σχολιάζομένης απόφασης δημιουργείται η εντύπωση ότι η προ-
σέγγιση του άρθρου 2 του Πρώτου Πρωθ. Πρωτ. ΕΣΔΑ από το
Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο επικαθορίστηκε από την επί-
δραση που άσκησε στον όλο συλλογισμό το γεγονός της κατο-
χύρωσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως «επικρατούσας» στο
άρθρο 3Σ. Ειδικότερα δε η επιρροή της άποψης ότι ο τρώπος
γύθμησης των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στην Ελλάδα
συνιστά λόγω απόρριψης ενός πλουραλιστικού και αντικειμενι-
κού προτύπου θρησκευτικής εκπαίδευσης.

IV. Η χρήση του επιχειρήματος της κατοχύρωσης της ορθόδο- ξης χριστιανικής θρησκείας ως «επικρατούσας» στο άρθρο 3 Σ. 1975

Η οργάνωση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησιών χαρακτη-
ρίζεται στην Ελλάδα από την αναγνώριση της ορθόδοξης θρη-
σκείας ως «επικρατούσας», αναγνώριση που ανιχνεύεται ήδη
στα πρώτα συνταγματικά κείμενα της επανάστασης⁵³ και περιέ-
χεται πάγια σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα από το 1844 και
εντεύθεν⁵⁴.

Η διαφοροποίηση ανάμεσα στην ορθόδοξη και στις λοιπές
γνωστές θρησκείες επικρίθηκε από τημέια της θεωρίας, η οποία
θεώρησε ότι ασχέτως των ιστορικών λόγων που την επέβαλαν

53. Βλ. τη Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρας Ελλάδος (τιμήμα
α' κερ. πρῶτο, παρ. κοτ') όπου ορίζεται: «Αν και όλας τας θρησκείας και
γλώσσας δέχεται η Ελλάς και τας τελευταίας και χρήσιν αυτών κατ' ουδένα
τρόπον δεν εμποδίζει, την Ανατολικήν όμως του Χριστού Εκκλησίαν και την
σημεγινήν γλώσσαν μόνως αναγνωρίζει ως επικρατούσας θρησκείαν και
γλώσσαν της Ελλάδος». Πββλ. την § α' του Συντάγματος της Επιδούρου του
1822, την § α' του Συντάγματος του Αστρους του 1823, καθώς και τη δια-
φοροποιημένη διατύπωση στο άρθρο 1 του Συντάγματος της Τροιζήνης του
1827, όπου η Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνωρίζεται ως θρησκεία της Επικρα-
τείας.

54. Βλ. τα άρθρα 1 του Σ. 1844, 1 του Σ. 1864, 1 του Σ. 1911, 9 του Σ.
1925, 1 του Σ. 1927 και 1 του Σ. 1952.

αποτελούνε πλήγμα για κατοχύρωση της θρησκευτικής ε-
λευθερίας, θίγοντας ιδιαίτερα την αρχή της θρησκευτικής ισό-
τητας⁵⁵. Οι επικρίσεις αυτές δεν ήταν αβάσιμες, αν ληφθεί υπό-
ψη ότι η διαφοροποίηση αυτή συνεπαγόταν προνόμια της Ορ-
θόδοξης Εκκλησίας, τα οποία κατοχυρώνονταν τόσο με συντα-
ματικές διατάξεις όσο και με διατάξεις της κοινής νομοθεσίας⁵⁶,
όπως η απαγόρευση του προσηλυτισμού και κάθε άλλης επέμ-
βασης σε βάρος της, η υποχρέωση του μονάρχη να την προστα-
τεύει, η τήρηση του ορθόδοξου εορτολογίου κατά τον προσοδι-
οισμό των κρατικών αγώνων, η οικονομική ενίσχυση με την υπο-
χρέωση του Κράτους να μισθοδοτεί τους θρησκευτικούς της
λειτουργούς, η διδασκαλία των δογμάτων της στην πρωτοβάθ-
μια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Αυτά της μεταχείρισης αυτής θεωρήθηκε και θεωρείται α-
κόμα η στάση της Εκκλησίας κατά τον αγώνα της ελληνικής
ανεξαρτησίας και η σημασία της χριστιανικής ταυτότητας της
πλειοψηφίας των ελληνόφωνων κατοίκων της βαλκανικής για τη
διαφύλαξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης κατά τη διάρκεια
της τουρκοκρατίας⁵⁷.

55. Βλ. τις παρατηρήσεις του Δό. Κοζαρί για τη σχετική διάταξη του
Συντάγματος της Επιδούρου στις Σημειώσεις εις το προσφώνιον πολίτευμα
της Ελλάδος του έτους 1822, εκδ. Θ. Βολιδου, σ. 5, του Θ. Φιλιάτη στο
Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα, σ. 440 επ. Πββλ. τις παρατη-
ρήσεις του Ν. Ι. Σαμαρά, Πραγματοεία του Συνταγματικού Δικαίου, Αθή-
να 1851 (επανεκδόση στη σειρά Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη των εκδό-
σεων Αντ. Ν. Σάκκουλα το 1993), σ. 682επ.

56. Βλ. την απαρίθμηση των προνομίων υπό το Σ. του 1952 από τον Χ.
Παραστάθη, Στοιχεία Εκκλησιαστικού Δικαίου, α' τεύχος, Θεσσαλονίκη,
1994, σ. 57επ. και την εκεί βιβλιογραφία για τα προιούχουα του Σ. 1952
Συντάγματα. Πββλ. επίσης τους Δλ. Σβώλο και Γ. Βλάχο, Το Σύνταγμα της
Ελλάδος, Μέρος Ι, τομ. Α', Αθήνα 1954, σ. 30 επ. και τον Στ. Τρωϊάνο,
Παραδοσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, β' εκδ., Αθήνα 1984, σ. 92επ.

57. Βλ. την πρώτη παράγραφο του Σ. της Επιδούρου, σύμφωνα με το
οποίο «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος ενδεικτικά τον
αν. Μαζίο, Η θρησκευτική ελευθερία, Αθήνα 1972, σ. 95, ο οποίος θεωρεί
ότι η αναγνώριση της ορθόδοξης εκκλησίας ως επικρατούσας είναι απόρ-

Είναι χαρακτηριστική η άποψη που προβάλλθηκε ότι η θρησκευτική ελευθερία πρέπει να διαμορφώνεται αναλόγως των συνθηκών, στις οποίες διαβιώνει ένας λαός, στην περίπτωση της Ελλάδας η τούτιση εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας μπορεί να οδηγήσει σε αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας των θρησκευτικών κοινοτήτων και σε προνομία του δόγματος εκείνου το οποίο εμφανίζεται ως ο άξονας διαμόρφωσης της πολιτιστικής ταυτότητας των νεοελλήνων⁵⁸.

Είναι χαρακτηριστική και της «ψευδοσύνθεσης» του ελληνικού λαού, ο οποίος έπρεπε με τον τρόπο αυτό να ανταμείψει τη συγκεκριμένη Εκκλησία για τις υπηρεσίες της κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Περβ. και τις σχέσεις του Θ. Τάτσοφ στην εισήγησή του για τα άρθρα 1 και 2 του υπό συζήτηση σχεδίου Συντάγματος του 1952. Μελέται Συνταγματικού Δικαίου Αθήναι 1958, σ. 85επ., με αναφορά και στη σημασία της επίκλησης προς την Αγία Τριάδα, και του Γ. Πουλίη. Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, Αθην. 1982, σ. 965επ., με αφορμή τη γύμηση των σχέσεων αυτών στο Σ. του 1975, και τις εκεί παραπομπές. Για μία προσέγγιση που διερευνά τη σχέση ορθόδοξίας και ελληνικότητας από άλλη οπτική, βλ. Π. Κιργιζιάνη, Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια, στο συλλογικό έργο, Εθνική ταυτότητα και Ελληνισμός στη νεότερη Ελλάδα, ΜΙΕΤ 1997, σ. 103επ., καθώς και τις παρατηρήσεις του Π. Κοινόδη στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης της μελέτης του, Η παγκοσμιοποίηση του πολιτισμού, Θεμέλιο 1991, σ. 29επ. Για μία συνολική παρουσίαση των σχέσεων Ορθόδοξης Εκκλησίας και ελληνικού Κράτους τον 19ο αιώνα, Ch. Fritze, Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική ανεξαρτησία, 1821-1852, Δόμος, 1987.

58. Βλ. Αν. Μαρίνου, Θρησκευτική ελευθερία, ό.π., σ. 97, του ίδιου. Η Ορθόδοξη είναι "πρόγματι" η «κατά φαινόμενον» μόνον επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα, σε Σημειώματα Χατζήδηνα, Πειραιάς 1989, σ. 424επ., όπου αναπαράγεται το ιδεολόγημα περί ταυτόσεως ελληνικότητας και ορθόδοξης πίστης. Πρέπει να επισημανθεί ότι με τον τρόπο που χαρακτηρίζεται η πίστη του ότι εμφανίζεται να αγνοεί τη στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τη διάρκεια του «φωτισμού» που αποδίδεται και τη μετέπειτα εμμονή του στη καταδίκη του «φωτισμού» που αποδίδεται μενε την οικουμενικότητά του, προβάλλει την εικόνα ενός λαού, ο οποίος υιοθετείται ότι έχει μία ανεξάρτητη στο χρόνο ταυτότητα, το περιεχόμενο της οποίας εκφράζεται κάθε φορά από την επίσημη Εκκλησία. Για τη σχέση θρησκείας και εθνικισμού βλ. Β. Λεωγιάδου, Θρησκεία και εθνικισμός. Θεωρητικά προκείμενα για τη σχέση θρησκείας και πολιτικής, στον τόμο

Η εκδοχή αυτή, που παραπέμπει άθελά της ίσως στη γομα-ντική αντίληψη περί του πνεύματος της κοινότητας ως στοιχείου για τον καθορισμό του δικαίου σε κάθε εποχή, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την προστασία των δικαιωμάτων όσων δεν συμπεριφέρονται με επιβαλλόμενη από τη «φύση» των προαγμάτων των συμβολικών ταυτότητα, προκάλεσε και προκάλεε σε μεγάλο βαθμό ένταση ανάμεσα στην αναγνώριση προνομιακής θέσης στη μεγαλύτερη θρησκευτική κοινότητα και στα δικαιώματα των υπολοίπων Εκκλησιών⁵⁹.

Δεν είναι τυχαία έτσι η προβολή της θέσης ότι κατοχυρώνονται στην Ελλάδα η αρχή του θρησκευόμενου Κράτους⁶⁰ υπό την έννοια της υιοθέτησης μίας επίσημης θρησκευτικής ιδεολογίας, η οποία νομιμοποιεί τόσο τη χάραξη πολιτικής σε θρησκευτικά ζητήματα όσο και την παρέμβαση της Ορθόδοξης Εκκλησίας

Τμή Γεωργίου Βλάχου, Αθήνα 1995, σ. 197επ. και ιδίως 211επ. Βλ. και τη μελέτη του Γ. Σωτηρόδη, ό.π., σ. 70επ. για την επιστημολογικά προβληματική συντάραξη θεολογικών και νομικών επιχειρημάτων κατά την εισηγητική διατύπωση που αφορούν στη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

59. Η ένταση αυτή εκφράζεται σθέμερα κυρίως με τη διαφοροποίηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε σχέση με τις υπόλοιπες γνωστές θρησκείες ως προς τις προτιμήσεις για την ανέγερση ναών και ευκτηρίων οίκων, με την εφαρμογή της νομοθεσίας περί προσηλυτισμού (του προκάλεσε την καταδίκη της Ελλάδας στην υπόθεση Κοϊκινάκης). Βλ. Γ. Κοινόδη, Ζητήματα αναρχικών του θρησκευόμενου στις ταυτότητες. Βλ. Γ. Κοινόδη, Ζητήματα θρησκευτικών διακρίσεων, Υπεράσπιση 1992, σ. 405επ., καθώς και το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού Human Rights Without Frontiers, τεύχ. 1-2/1994, σχετικά με τις διακρίσεις στην Ελλάδα για θρησκευτικούς λόγους. Περβ. και τις εκθέσεις του ειδικού εισηγητή του ΟΗΕ για τη θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα για τα έτη 1992, 1993 και 1994 (C/CN4/1993/62, E/CN4/1994/79, E/CN4/1995/91 αντιστοίχως).

60. Βλ. Κ. Βαβορίτσου, Εργεσιδών Εκλησιαστικού Δικαίου, δ' έκδ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 246. Περβ. στην αυτή κατεύθυνση, Χ. Παπατοπίδη, ό.π., σ. 60επ., ο οποίος δέχεται ότι το ορθόδοξο δόγμα αποτελεί την επίσημη θρησκεία στο ελληνικό Κράτος. Θ. Παπατοπίδου, Η θρησκευτική ελευθερία, Σημειώματα Παπατοπίδη, ό.π., σ. 269επ., Γ. Παπατοπίδου, Το νέον Σύνταγμα και η Αυτοκέφαλος Αποστολική Εκκλησία της Ελλάδος, EEN 1975, σ. 266επ.

μέσω του κρατικού μηχανισμού σε θέματα που άπτονταν της δραστηριότητας άλλων δογμάτων⁶¹.

Παράλληλα με την ανωτέρω προσέγγιση αναπτύχθηκε και μία άλλη εκδοχή του όρου «επικαταρούσα», την οποία συμβατικά είναι δυνατό να ονομάσει κανείς ως «εκσυγχρονιστική», με τη φιλολογία να εξηγήσει με τρόπο περισσότερο συνεκτικό την απόκλιση από την αρχή της θρησκευτικής ισότητας. Η εκδοχή αυτή θεωρεί ότι ο όρος έχει κατά βάση διαπιστωτικό χαρακτήρα, διακηρυκτικό του γεγονότος ότι η πλειονότητα του ελληνικού λαού ανήκει σε μία συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα⁶². Η άποψη αυτή, παρά την εμφανή πρόθεση της να αμβλύνει τις κανονιστικές συνέπειες των συνταγματικών διατάξεων που ρυθμίζουν τις σχέσεις Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας, δικαιολογεί τη διαφορετική μεταχείριση της επικαταρούσας Εκκλη-

61. Βλ. το άρθρο Ι του α.ν. 1672/1939, καθώς και το επεξεργαστικό του β.δ. της 20.05/02.06.1939, σύμφωνα με το οποίο απαιτείται άδεια του ορθόδοξου μητροπολίτη για την ίδρυση ναού ετεροδόξων (άδεια η οποία κατά τη νομολογία του ΣτΕ έχει τη φύση της αρχής γνώμης προς τον αιτούντο για τη χορήγηση της υπηρεσιάς). Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 721/1969, 312/1988.

62. Βλ., αντί άλλων, Πθ. Δραγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τόμ. Ι, Αθήνα 1991, σ. 378, Δημ. Τσίτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμ. Β', Αθήνα 1992, σ. 607 επ., Στ. Τσιώτη, Παράδοσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αθήνα 1984, σ. 91 επ., Μ. Σταθόπουλου, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήνα 1993, σ. 34 με τις εκεί παραπομπές. Βλ. και τις απόψεις που διατυπώθηκαν κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες ψήφισης του Συντάγματος 1975, όπως παρουσιάζονται σε Γ. Σωτηρέλη, «Θρησκεία και Εκπαίδευση...», ό.π., σ. 102 επ. Βλ. επίσης από την παλαιότερη βιβλιογραφία Ν. Ι. Σαζιτόπουλου, Πισχυμάρεια του Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα 1851 (αντίπτωση στη σειρά Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1993), Θ. Τσίτσου, Die Verfassungsmässige Gewährleistung der Religionsfreiheit in Griechenland, Festschrift für C. Schmitt zum 70 Geburtstag, Berlin 1959, σ. 229 επ., Αν. Μαρίνου, Η θρησκευτική ελευθερία, ό.π., σ. 92 επ., καθώς και τις παρατηρήσεις του Δμ. Διβιζάνου για αντικατάσταση του όρου «επικαταρούσα» από τον όρο «επίσημη» θρησκεία του Κράτους, σε Εγδών Μαισιδάκη, τόμ. γ', Αθήνα 1964, σ. 603 επ. Την άποψη αυτή δέχεται και μέρος της νομολογίας, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 3533/1986, ΤοΣ 1987, σ. 26 επ., ΔΕΑ 2704/1987, ΝοΒ 1988, σ. 1509, Πθβλ. και τα Πρακτικά Επεξεργασίας ΣτΕ 548/1984 και 857/1977.

σίας με την επίκληση του μεγάλου αριθμού των μελών της. Η αδιευκρίνιστη υφεροχή, την οποία υποτίθεται ότι περιγράφει ο κανόνας δικαίου περί επικαταρούσας θρησκείας, κατά την εκδοχή αυτή, συνιστά γεγονός που δικαιολογεί αλλά και επιτρέπει ενίοτε τη διαφορετική μεταχείριση.

Η κατάργηση ομοιομένων προνομίων⁶³ της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τη θέσπιση του Συντάγματος του 1975 θεωρήθηκε⁶⁴ ότι οδήγησε σε χαλάρωση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας και σε ακόμη μεγαλύτερη αποδυνάμωση των κανονιστικών συνεπειών του όρου, κατέστησε δε κρατούσα τη διαπιστωτική «απόκλιση»⁶⁵. Η εξέλιξη αυτή όμως δεν συνέβαλε και στην κατάργηση όλων προνομίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας προβάλλονται στην κοινή νομοθεσία (όπως π.χ. η κρατική μισθοδοσία του κλήρου⁶⁶, ο καθορισμός των κρατικών αργιών βάσει του

63. Αιτάληψη από τον όρο του ΠτΔ της υποχρέωσης προστασίας της επικαταρούσας θρησκείας (υποχρέωση της οποίας η σημασία δεν πρέπει να υποτιμάται, αφού θεωρήθηκε ότι έδνε τη δυνατότητα στη διοίκηση να ελεγχθεί νομοθετική εξουσιοδότηση για την προστασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας), αιτάληψη της υποχρέωσης για ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των μεθιτών, σύμφωνα με τις αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, απαγόρευση του ποσολυστοιισμού γενικάς και όχι μόνο σε βάρος της επικαταρούσας θρησκείας, αιτάληψη της απαγόρευσης «κάθε άλλης επίμβασης» κατά της Ορθόδοξης Εκκλησίας, επέκταση του επιτακτικού χαρακτήρα της εντύπων στην περίπτωση προσβολής των λαϊκών γνωστών θρησκείων.

64. Βλ. Γ. Σωτηρέλη, ό.π., σ. 106 επ. και τις εκεί παραπομπές, Επίσης Στ. Τσιώτη, Ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975, Δίκαιο και Πολιτική, τ. 15, σ. 53 επ., κυρίως όμως τη γνώμοδοτηση των Δρ. Μπρεση και Κ. Βαβολόπουλου, Περί των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας βάσει του νέου Συντάγματος της 1ης Ιουνίου 1975, ΝοΒ 23 (1975), σ. 1031 επ.

65. Την διαπιστωτική αντίγωση συμμερίζονταν και ομοιομένα μέλη της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, όπως προκύπτει από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής για την ψήφιση του Σ. του 1975, βλ. Πρακτικά του Συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος του 1975, Αθήνα, σ. 402 επ. Πθβλ. όμως και την απόγωση του Δρ. Καρελλάτοπουλου, ο οποίος συνέδσε τον όρο επικαταρούσα με την μισθοδοσία του κλήρου και το κρατικό εσοδόλογο, σ. 416.

66. Για την οικονομική εξάρτηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας από το

εορτολογίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας κλπ.), και αυτό στη λογική του «εκάστον το ίδιον αποδίδοντα»⁶⁷.

Έχω τη γνώμη ότι η διαπιστωτική αυτή «ανάγνωση», την οποία φαίνεται να αποδέχεται και το ΣτΕ στη σχολιάζόμενη απόφαση συνάγοντας πραγματικά περιστατικά από το άρθρο 32, καθώς και από την επίκληση του συντακτικού νομοθέτη στην Αγία Τριάδα, και παρό' τις όποιες προθέσεις της, αντιμετωπίζει προβλήματα θεμελίωσης, χωρίς παράλληλα να υπερβαίνει τις αντιφάσεις, τις οποίες προκάλυψε η παραδοσιακή «ελληνοχριστιανική» εκδοχή του όρου.

Ειδικότερα, αν και δεν πρέπει να αποκλειστεί εκ των προτέρων ότι μία νομική έννοια μπορεί να εμπεριέχει μία περιγραφική συνιστώσα⁶⁸, όπως γίνεται δεκτό⁶⁹, η βασική χρήση της γλώσσας του δικαίου έχει χαρακτηριστικά οφειλόμενα ότι οι κανόνες δικαίου περιγράφουν την πραγματικότητα οφείλεται πολλές φορές στο ότι η διατύπωσή τους είναι σε οριστική έγκληση. Αυτό όμως δεν αποτελεί λόγο για να θεωρηθεί κανείς ότι οι κανόνες δικαίου περιγράφουν και μάλιστα με αδιάφευστο τρόπο την κανονικότητα κοινωνικών φαινομένων ή το περιεχόμενο της συνείδησης των κατοίκων μίας περιοχής⁷⁰. Όπως πα-

ελληνικό κράτος βλ. ενδεικτικά *I Κοινάκτη*, Ο νόμος 1700/1987 και η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήνα 1991, σ. 43ετ.

67. Βλ. *φ. Στυράπουλου*, Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα, ΕΑΔΑ 1981, σ. 342 και *Δ. Τσίτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο, Τομ β', όπ.τ., σ. 607.

68. Βλ. ενδεικτικά *Κ. Σταμάτη*, Εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 108.

69. Περβ. *Κ. Σταμάτη*, όπ.τ., σ. 104ετ., *Π. Σωϊδά*, Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου, Αθήνα 1986, σ. 80-81, 97-98, 101ετ.

70. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του *Π. Σωϊδά*, όπ.τ., σ. 80, σχετικά με την πρόταση που απαντάται στο άρθρο 9§1 Σ.: «η κατοικία εκάστου είναι άσυλον». Η πρόταση αυτή που εκφέρεται εντός κειμένου με κανονιστικό χαρακτήρα δεν αποκλείει στην περιγραφική κάποιες ιδιότητες που έχουν οι κατοικίες στην ελληνική επικράτεια, αλλά αποτελεί επαρκή απευθυνόμενη στον κοινό νομοθέτη με σκοπό την αποτροπή αυθαίρετων επεμβάσεων στους χώρους αυτούς. Για το ζήτημα του ορισμού των λέξεων από τη σκοπιά της

επισημύσε ήδη στις αρχές του αιώνα ο *N. N. Σαζόπολος*⁷¹, το γεγονός της ύπαρξης πλειονότητας χριστιανών ορθόδοξων εξηγεί την καθιέρωση της διάταξης περί επικρατούσας θρησκείας, αλλά δεν αποτρέπει και την έννοια της. Η διαπιστωτική «ανάγνωση», με το να θεωρεί ότι από το περιεχόμενο κανόνα δικαίου συνάγονται πραγματικά περιστατικά στατιστικού χαρακτήρα, ταυτίζει το θεσμικά δέον με το εμπειρικά διαπιστωμένο «είναι», προτείνοντας εκτός από ένα νέο και επιστημολογικά αμφιλεγόμενο τρόπο πρόκλησης των κανόνων (η τεκτονικότητα του οποίου θα ελεγχθεί πάλιν σ' ένα άλλο επίπεδο από τις κοινωνικές επιστήμες), επιστροφή στην αντιμετώπιση του Συντάγματος ως κειμένου διακηρύξεων και όχι επαγωγών γυθμιστικών του κοινωνικού βίου. Με τον τρόπο αυτό αγνοεί την παραγγεμιστική διάσταση των δικαϊκών κανόνων και υποπίπτει στο μεθοδολογικό σφάλμα να ταυτίζει τους ιστορικοδικαιικούς λόγους που οδήγησαν στη θέσπισή τους με το κανονιστικό τους περιεχόμενο. Ενώδοντας πραγματικά γεγονότα με ένα υποτιθέμενο κανονιστικό μανδύα κινδυνεύει όχι μόνο να οδηγηθεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα ως προς το αν αυτά συντρέχουν ή όχι στην εμπειρική πραγματικότητα, αλλά και ανοίγει μία μεθοδολογικά προβληματική συζήτηση σχετικά με το περιεχόμενο που θα προσλάβει ο κανόνας στην περιπτώση που τα περιστατικά τα οποία υποτίθεται ότι περιγράφει παύσουν να υφίστανται. Επιπλέον, αποδυναμώνει το κανονιστικό περιεχόμενο του Συντάγματος, αφού δεν είναι σε θέση να προτείνει κριτήρια διάκρισης ανάμεσα στις διατάξεις με κανονιστικές συνέπειες και σε διατάξεις με διακηρυκτική λειτουργία.

Για τις σχέσεις αυτές μπορεί βέβαια να διατυπωθούν δύο ενστάσεις: (α) ότι αν προοιόδοι πλήρης κανονιστική ισχύς στην περί επικρατούσας θρησκείας διάταξη, τα αποτελέσματα θα είναι λίαν δυσμενή για τη θρησκευτική ελευθερία -αφού θα

αγγλοσαξωνικής θεολογίας του δικαίου βλ. *H.L.A. Hart*, The concept of Law, Oxford, Clarendon Press 1961, κυρίως σ. 13ετ. Περβ. *του ίδιου*, Positivism and the separation of law and morals, 71 *Hart*, L. Rev. (1958), σ. 593ετ.

71. Βλ. Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα 1923 (αντίτυπο στη σειρά Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη των εκδ. Αντ. Ν. Σαζόπουλου, τόμ. 11, Αθήνα 1987), σ. 297.

πρέπει να γίνει δεκτό ότι η ορθόδοξη θρησκεία επικρατεί σε βάρος των άλλων θρησκειών, και (β) ότι ο διακηρυκτικός χαρακτήρας της διάταξης δεν την αποστερεί από κανονιστικές συνέπειες, αφού το γεγονός το οποίο εκφράζει είναι σε θέση από μόνο του να δικαιολογήσει (ή και να επιβάλλει), σε περιορισμένο έστω βαθμό, προνόμια της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Κατά τη γνώμη μου, η αδυναμία της δεύτερης ένστασης έγκειται στο ότι συνάγει κανόνες δικαίου από πραγματικά περιστατικά (και μάλιστα στατιστικό χαρακτηρισμό). Πέθανε της ορθότητας της μεθοδολογικής διάκρισης μεταξύ είναι και δέοντος και των παραδοχών της κλασικής θεωρίας του δικαίου ότι «από το είναι και μόνο δεν μπορεί να εκπηγάσει ένα δέον»⁷², αυτή η ιδιότητα «κανονιστική δύναμη του πραγματικού»⁷³ δεν μπορεί να τεχνητωθεί απλώς και μόνο λόγω των (υποτιθέμενων) συντελών που θα είχε η «ελληνοχριστιανική» ανάγνωση του όρου στο γυθμιστικό πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας. Η χωροτύπωση άσπονη θα πρέπει να εξηγηθεί για ποιο λόγο πραγματικά περιστατικά που συνιστούν υποτίθεται το περιεχόμενο κανόνων δικαίου έχουν συντέλειες κανονιστικού χαρακτήρα. Διαφορετικά υποτίθεται στο σφάλμα της λήψης του ζητούμενου. Το συνήθως λεγόμενο⁷⁴, ότι το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να διδάσκεται σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα λόγω του ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων ανήκει στην ορθόδοξη θρησκευτική κοινότητα, για να ευσταθήσει πρέπει να προυποθέσει ή την ύπαρξη κανόνα, ο οποίος να επιτάσσει ότι η θρησκευτική εκπαίδευση πρέπει να παρέχεται σύμφωνα με τα δόγματα της μεγαλύτερης θρησκευτικής κοινότητας ή να εξηγηθεί με ποιο τρόπο και με ποιά κριτήρια πραγματικά περιστατικά επιβάλλουν τη συγκεκριμένη νομική υποχρέωση. Στο μέτρο που δεν το

72. Βλ. εντελώς ενδεικτικά *Gustav Radbruch*, *Rechtsphilosophie*, Stuttgart 1973, σ. 284.

73. Για τον όρο βλ. *Georg Jellinek*, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin 1922, σ. 337ετ. και *Φ. Σπυριδιού*, *Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού*, ΤοΣ 1983, σ. 105ετ.

74. Βλ. *Αν. Μαρίνου*, *Η αλήθεια και η παραστρατηροφόρηση*, όπ.τ., σ. 987.

κάνει αυτό, δικαίως εκτίθεται σε επικρίσεις για μεθοδολογικά σφάλματα⁷⁵.

Ως προς την πρώτη ένσταση, πρέπει να παρατηρηθεί ότι η απόρριψη της διαπιστωτικής ανάγνωσης δεν οδηγεί αναπόσπαστα στην «ελληνοχριστιανική» εκδοχή του άρθρου 32. Αυτό θα προϋπέθετε την απόρριψη χωρίς άλλο της μεθοδολογικής προσεγγισίας των σημασιολογικών ορισμών των λέξεων ως δεδομένων εκ των προτέρων, ανεξάρτητα από τις κανονιστικές συνέπειες εντός των οποίων εκφέρονται οι εμνηνευόμενες προτάσεις⁷⁶. Είναι αληθές ότι η σημασιολογική προσέγγιση είναι σε θέση, ιδίως στα πλαίσια της γραμματικής εμνηνευίας, να οδηγήσει σε αδιέξοδα, τα οποία η συνταγματική επιστήμη προστάθισε να αποφυγή, αποδυναμώνοντας κανονιστικά το άρθρο 32. Χρησιμοποιώντας ως μεθοδολογική αφετηρία για την προσέγγιση μίας έννοιας είτε ότι αυτή προσδιορίζεται συμβατικά τις ιδιότητες που πρέπει να έχει το σημασιόμενο αντικείμενο, βάσει της εμπειρικής απόδοχής των ιδιοτήτων αυτών από το σύνολο της γλωσσικής κοινότητας, είτε ότι περιγράφει την ουσία μίας συγκεκριμένης πραγματικότητας που γλωσσικά προϋπάρχει, είναι δυνατό να καταλήξουμε στα προβλήματα των εκδοχών που μέχρι τώρα έχουν διατυπωθεί. Αν και οι αφετηρίες αυτές έχουν κάποια χρησιμική σημασία καθώς και ιστορικό βάρος, υπαινιχισμοί ότι θα ήταν ενδιαφέροννα η εμνηνευία του όρου «επικρά-

75. Η διαπιστωτική εκδοχή θα μπορούσε να τεχνητωθεί επαρκέστερα τα επιχειρήματά της, αν αντιλαμβάνονταν τον επιθετικό προσδιορισμό «επικρατούσα» ως όρο που δεν περιλαμβάνει απλώς εμπειρικά διαπιστωσιμα γεγονότα, αλλά έχει και κανονιστικές συνέπειες. Και σε αυτήν την περίπτωση όμως θα έπρεπε να τις αιτιολογήσει στη βάση επιχειρημάτων που θα αντλούσε από άλλες διατάξεις του Σ. (χρηδίας από το άρθρο 132). Έτσι φαίνεται να αντιλαμβάνεται ο *Γ. Σωτηρόπουλος* τον όρο στη μέλητη του Θρησκεία και Εκπαίδευση..., όπ.τ., σ. 322ετ. Παρόλα αυτά, η απόρριψη της άσπονης ότι μία συνταγματική διάταξη εκφράζει και στατιστικά δεδομένα παραμυθένια προβλεπτική, αφού φαίνεται να συγγείει την έννοια «επικρατούσα θρησκεία» με τις προϋποθέσεις εφαρμογής της.

76. Βλ., αντί άλλων, *Π. Σούζαλα*, *Κείμενο του νόμου και γραμματική ερμηνεία*, σε *Τιμητικό τόμο Ανδρέα Γαζή*, Αθήνα 1994, σ. 627ετ. και ιδίως σ. 655ετ.

τούσα» υπό το πρίσμα μίας πραγματολογικής διάστασης κατά τη χρήση της νομικής γλώσσας⁷⁷. Κατά την πραγματολογική αυτή διάσταση, η σημασία της λέξης δεν προκύπτει από την υποτιθέμενα αμετάβλητη στο χρόνο ουσία των πραγμάτων, αλλά από το σύνολο των έγκυρων πράξεων χρήσης της στην αντιστοιχία γλωσσική κοινότητα. Με τον τρόπο αυτό, είναι δυνατή η αιτιολόγηση του εμνηνυτή από το στερεότυπο της «σταθερής σχέσης σημείου και πραγματικότητας» και η σύνδεση του σημείου με αξιολογήσεις, το περιεχόμενο των οποίων ανιχνεύεται εντός του Συντάγματος και αναδεικνύεται με τη συγκρότηση μίας συνταγματικής θεωρίας, η οποία δικαιολογεί τις ευθιμίσεις του στη βάση αρχών και όχι εμπειρικών παρατηρήσεων και πολιτικών σκοπιμότητων που επικρατούν σε μία δεδομένη χρονικά περίοδο. Η άποψη αυτή δεν ταυτίζεται με την αποδοχή ενός ηθικισμού φυσικοδικαιικής προελεύσεως που θα μετέφερε τον εμνηνυτικό προβληματισμό αποκλειστικά στο πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας λησιμώντας ότι στο Σύνταγμα αποτυπώνονται ευθιμίσεις που αντλούν την καταγωγή τους από διάφορες ιστορικές περιόδους, προκαλώντας με αντιφάσεις τον εμνηνυτή. Η θέση όμως ότι το Σύνταγμα δεν αποτυπώνει απλώς τις προθέσεις των μελών των Αναθεωρητικών Βουλών⁷⁸, αλλά εμπειριάζει αρχές⁷⁹, η ανάδυσση των οποίων προϋποθέτει την ή-

77. Βλ. *Π. Σούλα*, ό.π., passim, και για ευγύτερο προβληματισμό στο χώρο της φιλοσοφίας της γλώσσας, *Λούντβιχ Βερτγκενστάιν*, Φιλοσοφικές έρευνες (μετάφρ. Π. Χριστοδουλάδη), Αθήνα 1977, κυρίως τις παραγράφους 66-90, στις οποίες πραγματεύεται το ζήτημα του ορισμού των λέξεων, με απομυή τον ορισμό της λέξης «παιχνίδι».

78. Βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του *R. Dworkin* στην έκδοση ότι στο Σύνταγμα εκφράζονται οι προθέσεις των συντακτών του και μόνο, σε *Law's Empire*, Harvard University Press 1986, σ. 359. Πβλ. του *ίδου*, *Bork's Own Postmortem*, σε *Freedom's Law*, Harvard University Press 1996, σ. 287επ. και, Η υπόθεση *Bork*, *Το Σ* 1988, σ. 275επ. (με εισαγωγικό σημείωμα του *N. Αλιβιζάτου*).

79. Για την έννοια των αρχών και της χρήσης τους κατά την εμνηνυία, ιδίως από τα δικαστήρια, καθώς και για τη διάκριση των επιχειρημάτων αρχών από τα επιχειρήματα δικαιολογικών επιλογών βλ. ενδεικτικά *R. Dworkin*,

ρηση των κανόνων της έλλογης επιχειρηματολογίας⁸⁰ μετάξύ ελευθέρων και ίσων υποκειμένων κατά την εμνηνυτική διαδικασία, είναι κατά τη γνώμη μου σε θέση να αντιμετωπίσει με πιο συνεκτικό τρόπο δύο κατ' αρχήν αντιφατικές ευθιμίσεις, εκ των οποίων η μία φέρεται να προβλέπει ειδική μεταχείριση μίας θρησκευτικής κοινότητας, ενώ η άλλη διασφαλίζει τη θρησκευτική ελευθερία, άρα σε ένα βαθμό και την ισότητα μεταξύ των θρησκειμάτων⁸¹. Η διατύπωση μίας θεωρίας για τη θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα δεν αποτελεί αντικείμενο αυτού του σύντομου σχολιασμού, ο οποίος αρκείται στο να επισημαίνει προβλήματα και να υπαινίσσεται εναλλακτικές εκδοχές. Επισημαίνο πάντως ότι δεν αρκεί η διατύπωση μίας *prima facie* αντίφασης εντός του Συντάγματος για την αποδέσμευση του εμνηνυτή από την προσημασμένη διατύπωση μίας συνεκτικής εμνηνυτικής πρότασης.

Αιτία για υπέρβαση της χωροτύπωσης προσέγγισης που δείχνει τη δυνατότητα διατύπωσης μίας εναλλακτικής άποψης για την εμνηνυία του άρθρου 3Σ, αποτελεί η πρόταση του κα-

Taking rights seriously. Duckworth, 1977, σ. 22επ., 82-84 και 90-100. Για μία εναλλακτική προσέγγιση της εμνηνυίας των συνταγματικών διατάξεων, του *ίδου*, *The moral reading and the majoritarian premise*, σε *Freedom's Law*, ό.π., σ. 1επ.

80. Για μία θεωρία της νομικής επιχειρηματολογίας ως ειδικής στην ηθική επιχειρηματολογία, βλ. *R. Alexy*, *A theory of legal argumentation* (μετάφραση στα αγγλικά από τους *Neil MacCormick* και *Ruth Adler* της *Theorie der juristischen Argumentation*), Oxford Clarendon Press 1989, σ. 211επ. Πβλ. και τις σκέψεις του *Αντ. Μαντάκη*, *Η πολυτάραχη και αμφιλεγόμενη τέχνη της συνταγματικής εμνηνυίας*, στη συλλ. μελετών του, *Εμνηνυία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, Αθήνα 1996, σ. 201 επ.

81. Θα ήταν ενδιαφέρον να προσπαθήσει να εμνηνυτική προσέγγιση των άρθρων 3 και 13 Σ, στη βάση της δημοσιονομίας μίας θεωρίας, η οποία θα δικαιολογούσε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη διαταγή της θρησκευτικής ελευθερίας με τη θεσμική θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, και θα αναδείκνυε το ηθικό και πολιτικό παραδεκτό των κανονιστικών αποφάσεων του παραβάντος, υπό το πρίσμα της κατοχύρωσης δικαιωμάτων στο Σ, και της αναγνώρισης σε κάθε πόλη της ιδιότητας του ελεύθερου και ίσου υποκειμένου δικαίου.

θηγητή Δ. Τσάτσου⁸², σύμφωνα με την οποία η υπό το Σύνταγμα του 1975 νέα συνταγματική γύμηση της θρησκευτικής δραστηριότητας διακρίνει μεταξύ δύο αυτοτελών κύκλων νομικών προβλημάτων. Ο πρώτος κύκλος ανάγεται στο οργανωτικό status της Ορθόδοξης Εκκλησίας και γυθίζεται στο άρθρο 3Σ, το οποίο εντάσσεται συστηματικά στο οργανωτικό μέγος του Συντάγματος, ενώ ο δεύτερος στα θέματα της θρησκευτικής δραστηριότητας των πιστών διαφόρων δογμάτων και γυθίζεται στο άρθρο 13Σ, το οποίο εντάσσεται στο χώρο των ατομικών δικαιωμάτων. Κατά την άποψη αυτή, η συστηματική ένταξη επιβάλλει οι όποιες αποχλίσεις από την αρχή της ισότητας, όπως αυτή απορρέει από το άρθρο 13Σ, να λαμβάνουν χώρα μόνο στα θέματα του πρώτου κύκλου, δηλαδή στα θεσμικά-οργανωτικά. Με τον τρόπο αυτό, γίνεται δυνατή η «επικοινωνία» του οργανωτικού μέγους του Συντάγματος με το τμήμα που αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα υπό την προϋπόθεση όμως της γύμησης της συστηματικής τάξης, όπως προορίζεται στο Σύνταγμα από τη συστηματική ένταξη του άρθρου 3⁸³. Έτσι, η διάταξη του άρθρου 16§2Σ, περί ανάτυξης της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων, δεν πρέπει να συνδέεται με το άρθρο 3Σ, η γυμνοτική λειτουργία του οποίου είναι διαφορετική.

Η προσέγγιση του ΣτΕ αντιθέτως, και παρά τις όποιες προθέσεις των συντακτών της απόφασης, αποδίδοντας μέσω της διαπιστωτικής ανάγνωσης εξέχουσα σημασία στο άρθρο 3Σ, προοδαικνεί το άρθρο 16 παρ. 2Σ, με τον τρόπο που θα γινόταν αντιληπτό υπό την ισχύ του Σ. 1952, όπου γηρά οδίζοταν ότι στόχος της εκπαίδευσης ήταν μεταξύ άλλων η ανάτυξη της συνείδησης των μαθητών με βάση τις αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Με τον τρόπο αυτό δεν αντιλαμβάνεται την εστιαγή του άρθρου 16 παρ. 2 ως υποχρέωση του κράτους για

82. Βλ. Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σ. 607-608, και Γ. Σωτηρόλη, *Θρησκεία και Εκπαίδευση*, ό.π., σ. 322επ.

83. Υπό το καθεστώς προηγούμενων Συνταγμάτων, οι διατάξεις περί θρησκευτικής ελευθερίας εντάσσονταν στο άρθρο περί επικρατοίας θρησκείας. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο 1 Σ. 1952 και το άρθρο 1Σ 1911.

ανάτυξη της προσωπικότητας των μαθητών σε καθεστώς πλουραλισμού και ελευθερίας αλλά ως περιορισμό του δικαιώματος τους στην ελεύθερη διαμόρφωση της θρησκευτικής τους συνείδησης.

Υ. Πίος μία ενωλακτική προσέγγιση του άρθρου 16 παρ. 2Σ.

Η διατύπωση των σκοτών της εκπαίδευσης στο άρθρο 16§2 Σ., ιδίως η αναφορά στην ανάτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, επικρίθηκε⁸⁴ γιατί, παρά την ατάλειψη της πρότασης για ανάτυξη σύμφωνα με τις αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού⁸⁵ το 1975, θεωρήθηκε ότι δίνει τη δυνατότητα επέμβασης στη συνείδηση των μαθητών με στόχο την ενστάλαξη απόψεων, οι οποίες θεωρούνται επικρατούσες σε μία δεδομένη περίοδο. Όπως παρατηρείται⁸⁶, με τον τρόπο αυτό και με άλλους την υποτεθέμενη ανάτυξη της συνείδησης, υτάγχει δυνατότητα ιδεολογικής μονοπόλησης της εκπαίδευσης με τη μετάλλαγή της σε μηχανισμό που θα επιδιώκει την εξασφάλιση της συνάντησης των εξουσιαζομένων. Είναι χαρακτηριστική η απόδία του Γ. Βλάχου⁸⁷ σχετικά με το τι απομένει από τη διακήρυξη του άρθρου 5§1 περί ελεύθερης ανάτυξης της προσωπικότητας όταν η αγωγή των Ελλήνων θα γίνεται με τρόπο που θα καταπιέζει την προσωπικότητα και θα συνθλίβει την πρωτοτυπία⁸⁸.

Αν και τέτοιες στοχοθεσίες είναι σε θέση να οδηγήσουν σε δυσάρεστες συνέπειες για τα δικαιώματα των μαθητών, όπως

84. Βλ. Αφ. Μάνεση, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, σε *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 691επ.

85. Βλ. άρθρο 16 Σ. 1952, καθώς και τα άρθρα 17§1 των συνταγματικών κειμένων του 1968 και του 1973.

86. Βλ. Αφ. Μάνεση, ό.π., σ. 694.

87. Βλ. Γ. Κ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος (Επίμετρο), Αθήνα 1979, σ. 86.

88. Η άποψη του Γ.Κ. Βλάχου, όμως, ότι οι στόχοι της εκπαίδευσης στο άρθρο 16§2 Σ. πρέπει να εμμενούντα ως απλές ενχές ή το πολύ ως παρεμβληματικές πολιτικής φύσεως διατάξεις, υποτιμά τον κανονιστικό χαρακτήρα του Συντάγματος και υποτίθεται στο σφάλμα της διαπιστωτικής εχδοχής του όγου επικρατοίας.

συνέβη και στη συγκεκριμένη περίπτωση, η διάταξη του υποτίθεται τις επιβάλλει δεν σημαίνει ότι πρέπει να αντιμετωπίζεται αναγκαστικά ως περιορισμός σε ατομικά τους δικαιώματα ή ως αντίφαση που η εγγιμνεία δεν δύναται να υπερβεί. Κατά τούτο, αν στόχος του άρθρου 16§2 Σ. δεν είναι η εκκλήρωση των προσδοκίων των γονέων και η εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερότων τους, καθώς και η αναπαργωγή της κρατούσας θρησκευτικής ιδεολογίας με στόχο μάλιστα την αποδυνάμωση της ετιροποίησης άλλων δογμάτων, τότε πρέπει να προταθεί μία θεωρία, η οποία να προσδιορίζει την υποχρέωση για ανάπτυξη της συνείδησης σε αριμονία με το δικαίωμα αυτοκαθορισμού των μαθητών και ιδιαίτερα με το δικαίωμα στην ελεύθερη διαμόρφωση της θρησκευτικής τους συνείδησης.

Η ανάγνωση του άρθρου 16§2 Σ. -ακόμα και στο επίπεδο της πραγματικής εγγιμνείας- υποδεικνύει ότι η ανωτέρω στοχοθεσία δεν αποσκοπεί αλλά στη διάταξη *ελεύθερων* και *πλευρώνων* πολιτών. Η γρητή αναφορά στην έννοια του ελεύθερου πολίτη υποδηλώνει ότι στόχος της εκπαιδευτικής διαδικασίας δεν μπορεί να είναι η κατασκευή ατόμων που απλώς θα αποδέχονται παθητικά τις απόψεις της πλειοψηφίας, καθώς και την όπια επίσημη ή ανεπίσημη κρατική ιδεολογία. Αν και, όπως ανεφέρθη, ο ανήλικος δεν έχει πάντοτε τη δυνατότητα αυτοπροώπης άσκησης των δικαιωμάτων του, παρामीνη παρόλα αυτά φορέας τους. Η άσκηση των δικαιωμάτων του προϋποθέτει τη δυνατότητα αυτόβουλων επιλογών, οι οποίες συνεπάργονται και τις αντίστοιχες ευθύνες. Η δυνατότητα όμως αυτή μειώνεται, αν δεν εξασφαιίνεται, όταν στόχος της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι η μη κρατική αποδοχή προτύπων συμπεριφοράς και συγκεκριμένων απόψεων.

Αν τα παραπάνω δεν γίνουν δεκτά, θα πρέπει να εξηγηθεί πώς είναι δυνατό το άτομο αποκτώντας τα δικαιώματά του να επιλέξει ελεύθερα ανάμεσα σε προσφερόμενες στα ερωτήματά του απαντήσεις, όταν το σχολείο τον υποχρεώνει να υποστεί μία διαδικασία αποδοχής προτύπων, στα οποία αποκρουστικά διώονται οι κοσμιοεκόνας των γονέων κατ' αποκλεισμό των υπολοίπων απόψεων. Πρέπει, επίσης, να εξηγηθεί σ' αυτήν την περίπτωση, ποιό είναι το νόημα του απαγορευτικού της θρησκευτικής συνείδησης κατά το άρθρο 13§1 Σ., όταν για μία κατηγορία

του πλήθους δικαιολογείται, λόγω κυδίας του ηπιοβαπτισμού, η επέμβαση του Κράτους στο forum internum.

Η κρατούσα άποψη φαίνεται να μην δίνει την πρέπουσα σημασία στη διάκριση ανάμεσα στις έννοιες της ανάπτυξης και της διαμόρφωσης της συνείδησης, διάκριση που παρामीνη στο διπολικό σχήμα αυτοκαθορισμός- ετεροκαθορισμός. Για το λόγο αυτό δεν αναγνωρίζει ότι η ανάπτυξη της συνείδησης δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ετερονομη διαμόρφωση της. Είναι εύλογο ότι το παιδί στην πορεία προς την ενηλικίωση δέχεται ποικίλες επιδράσεις, προσερχόμενες όχι μόνο από την οικογένεια ή το σχολείο, οι οποίες δεν είναι σε θέση να προδηφθούν ορθολογικά και ενδεχομένως να απορριφθούν. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι από την οικογένεια ή το σχολείο πρέπει να αναπύσσονται αντίροπες δυνάμεις για την προστάθεια επιβολής μίας συγκεκριμένης ιδεολογίας, στη βάση ότι αυτή είτε είναι απαραίτητη για τη συνάντηση των πολιτών στην κρατική εξουσία, είτε ότι είναι προτιμότερη επειδή γίνεται αποδεκτή από τους γονείς. Το ίδιο ισχύει όταν διεκδικεί την προβολή της με μονοφωνικό τρόπο μία θρησκευτική ιδεολογία με κριτήριο τη σημασία της στη διαμόρφωση της υποτιθέμενα σταθερής ταυτότητας ενός ορισμένου λαού.

Συνεπώς, όσο και αν η εκπαιδευση εκ φύσεως δεν παύει να είναι μηχανισμός με εξουσιαστικά στοιχεία, η πρόσληψη της ως διαδικασίας υποβολής της διάτασης αυτοκαθοριζόμενων πολιτών απαιτεί αφενός την ύπαρξη ενός σχολείου με δυνατότητα πολλαπλών επιλογών, αφετέρου σεβασμό των επιλογών των εκπαιδευόμενων, όταν δεν επιθυμούν να μετάσχουν σε θρησκευτικές εκδηλώσεις και σε μαθήματα των οποίων ο στόχος μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν συμβιβάζεται με τις αξίες της ανικειμνωκότητας και του πλουραλισμού. Με τον τρόπο αυτό άλλωστε είναι δυνατόν να εναρμονιστεί η στοχοθεσία του άρθρου 16§2 Σ. με το πνεύμα άλλων συνταγματικών διατάξεων (όπως τα άρθρα 13 Σ., 5§1 και 2§1 Σ.).

Η διαφορετική προσέγγιση που φαίνεται να ακολουθεί το ΣτΕ, για έιμμεση πλην σαφή επίδραση του άρθρου 3⁸⁹ στο πεδίο

89. Η αναφορά του ΣτΕ στην κεραιάδα του Συντάγματος, όπου ο συντα-

των ατομικών δικαιωμάτων, θεωρεί ότι η συγκεκριμένη διάταξη μπορεί να λειτούργησει περιοριστικά στο δικαίωμα αυτοκαθορισμού των μαθητών, καθώς και στη θρησκευτική τους ελευθερία. Αν και η απόφαση δέχεται ότι επιβάλλεται η εξάρτηση όσον αφορά τη φοίτηση, ετεροδόξων ή αθέων τη ζήτησουν, δεν φανερώνεται να λαμβάνει εξίσου υπόψη τα δικαιώματα όσων μαθητών ανήκουν στην ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα. Οι μαθητές αυτοί υποχρεώνονται να υποστούν μία διαδικασία διαμόρφωσης της συνείδησής τους κυρίως λόγω της ένταξής τους στην επικρατούσα Εκκλησία. Αν όμως σκοπός του άρθρου 16822 είναι η διάταξη των μαθητών σε *ελενθέρους και υπεύθυνους πολίτες*, όπως ανέφερα παραπάνω, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι περιπτώσεις εκείνες όπου η ένταξη αυτή δεν έχει ουσιαστικά αλλά τυπικό χαρακτήρα, ειδικότερα εκεί όπου ο ηττοβαπτισμός - αλλά και η χριστιανική ένταξη των γονέων - δεν σημαίνει αναμφίλεκτα και αποδοχή του συνόλου των δογμάτων της χριστιανικής πίστης. Οι όξι στάσεις αυτές περιπτώσεις -που δικαιολογούνται από το βάθος της παραδόσης στην Ελλάδα και από την αποφυγή του κινδύνου υποβολής σε διακρίσεις- δεν διευκρινίζονται γιατί δεν πρέπει να συνυπολογίζονται κατά την αναγνώριση ενός δικαιώματος στην *απαλλαγή*.

Για την αντίληψη που θα προβαλλόταν ότι ο μαθητής χάρακτης του τεκμηρίου πίστης -όπως προκύπτει από την ένταξη- μπορεί να λειτούργησει και εναντίον όσων δηλώνουν ετοιμώς ετερόθρησκοι, χωρίς πράγματι να είναι, πρέπει να παρατηρηθεί ότι σε τελευταία ανάλυση ο προοδιστικός του συνειδησιακού status, σε μία δεδομένη χρονική στιγμή είναι ζήτημα που ανάγεται στον αυτοκαθορισμό της συνείδησής του ατόμου, ο *έλενγχος* της οποίας με υποτιθέμενα αντικειμενικά κριτήρια (εξέταση πιστοποιητικών και ταυτοτήτων) δεν είναι μόνον ανεπαρκής.

Κτικός νομοθέτης επικαλείται την Αγία Τριάδα, δεν μπορεί να χαρακτιριστεί ως επιτητής, αφού η επίκληση αυτή δεν έχει καμία νομική συνέπεια, ούτε καν εθιμική. Για την εξήγηση της διατήρησης αυτού του μοναρχικού ανυπακομισμού βλ. *Δ. Τάτσο*, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σ. 592. Πρβλ. *Δ. Σβάλου-Γ. Βλάχου*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, ό.π., σ. 27.

αλλά και επικίνδυνος για τα συνταγματικά του δικαιώματα. Τιποτα δεν είναι σε θέση να αποκλείσει την περίπτωση, ο *έλενγχος* του περιεχομένου της συνείδησής να χρησιμοποιηθεί όχι για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των μαθητών αλλά για την υποβολή τους σε διακρίσεις, ιδίως σε εποχές εξέγερσης του θρησκευτικού φανατισμού. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η εμμονή στο παλαιό της διοίκησης να απορρίπτει αιτήσεις προδοληψής εκπαιδευτικών που δεν ανήκουν στο ορθόδοξο δόγμα, είτε διότι κριθόνταν ακατάλληλοι να διδάξουν το μάθημα λόγω της τεμαχισμένης *έλενψής* ή λόγω του οποίου έπρεπε να επιδεικνύουν ως υποστηρικτές των απόψεων της ορθόδοξης εκκλησίας είτε επειδή θεωρούνταν δεδομένη η μελλοντική ανάπτυξη προσηλυτιστικής δραστηριότητας σε βάρος των μαθητών τους⁹⁰. Ο φόβος, *εξάλλου*, ότι ορισμένοι μαθητές θα επικαλεστούν διηθεν παραβίαση της συνείδησής τους προκειμένου να απαλλαγούν από τις σχολικές τους υποχρεώσεις μπορεί να διασκεδαστεί με την πρόβλεψη στο σχολικό πρόγραμμα εναλλακτικών μαθημάτων, τα οποία δεν θα αποσκοπούν στη διαισθητική της συνείδησής τους, αλλά στην *καλλιέργεια* των κριτικών τους ικανοτήτων.

Το αυτό πρέπει να παρατηρηθεί σχετικά και με τις υποχρεωτικές θρησκευτικές εκδηλώσεις⁹¹. Η υποχρεωτική λειτουργική δραστηριότητα, ακόμη και σύμφωνα με το δόγμα στο οποίο οι μαθητές πιστεύουν, δεν τελεί σε αζιμονία με το άρθρο 132, από το οποίο πηγάζει και το δικαίωμα να μην προβαίνει κανείς σε

90. Βλ. για την αντίληψη αυτή τις αποφάσεις που αναφέρονται ό.π. (υπόσημ. 15 και 16).

91. Για το ζήτημα της προσηυής στα αμερικανικά σχολεία, στα οποία τηρείται αυστηρή ουδετερότητα απέναντι σε όλα τα δόγματα λόγω του ουσιαστικού χωρισμού κράτους και εκκλησιών στις Η.Π.Α., βλ. τις αποφάσεις του Supreme Court, *Engel v. Vitale* 370 (1962) U.S. 421 (στην οποία το δικαστήριο αναγνώρισε ότι «it is no part of the business of government to compose official prayers for any group of the American people to recite as a part of a religious program carried on by government»), *Abington School Dist. v. Schempp* 374 U.S. (1963) 203 (η οποία αποφάσισε στο ζήτημα της συνταγματικότητας της ανάγνωσης της Βίβλου στα σχολεία), *Murray v. Curlett* 374 U.S. (1963) 203, *Wallace v. Jaffree*, 472 U.S. (1985) 38.

λατρευτικές πράξεις όταν δεν το επιθυμεί⁹². Η εκτίμηση της προσφορότητας των συνθηκών για επικοινωνία με το θείο δεν ανήκει στην αρμοδιότητα της κρατικής εξουσίας, αλλά στον ι-διωτικό χώρο του ατόμου, υπό τους περιορισμούς του άρθρου 13§2Σ περί μη προσβολής της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών.

Η εφημευτική πρόταση του ΣτΕ για το άρθρο 16§2Σ φέρνει τη διάταξη αντιμέτωπη με το αδημητικό περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας, με την ελευθερία δηλαδή του μη πλάττειν, αντίθεση που θα μπορούσε να αποφευχθεί με την αποδοχή από το δικαστήριο της άποψης ότι είναι συνταγματικώς θεμιτός ο προαιρετικός χαρακτήρας της συμμετοχής των μαθητών στις σχολικές θρησκευτικές εκδηλώσεις, με την πρόβλεψη ταυτόχρο-νων εκδηλώσεων μη θρησκευτικού χαρακτήρα, στις οποίες θα συμμετείχαν όσοι δεν θα επιθυμούσαν να λάτρευσουν τη δεδο-μένη στιγμή. Στην κατεύθυνση αυτή καινούρια άλωστε και οι νομοθεσίες άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ακόμη και εκείνων στις οποίες μία συγκεκριμένη θρησκεία χαρακτηρίζεται ως επίσημη θρησκεία του Κράτους⁹³.

92. Πιρβλ. και τη γνωμοδότηση του *I. Μανωλεδάκη* για την υποχρεω-τική προσεγγίση στο σκετό Αθμ. 1981, σ. 14-15.

93. Βλ. για την ισχύουσα νομοθεσία της Δανίας *Peter Garde*, Legal status of minority churches and religious communities in the Kingdom of Denmark. Liberty without equality, στον συλλ. τόμο, The legal status of religious minorities in the countries of the European Union, Milano 1994, σ. 81ετ. και ιδίως σ. 92-95, για τη βοετανική νομοθεσία *Norman Doe*, The legal position of religious minorities in the United Kingdom, όπ.π., σ. 299ετ. και ιδίως σ. 312ετ., *St John A. Robiliard*, Religion and the Law, Manchester University Press 1984 σ.150ετ. και *C. Hamilton*, Family, Law and Religion, Sweet and Maxwell, London 1995, σ. 241-336, για την προτογαλική νομοθε-σία *Jose De Sousa e Brito*, La situation juridique des églises et des commu- nautés religieuses minoritaires au Portugal, όπ.π., σ. 235ετ. και ιδίως 246ετ., και για την ισπανική νομοθεσία, *Gloria Moran*, Legal status of minority churches and religious communities in Spain, όπ.π., σ. 251ετ. και ιδίως σ. 262 και ετ. Βλ. επίσης το σχόλιο του Ν.Χάτζη στην υπόθεση Κruzifix του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, που δημο- σεύεται στον παρόντα τόμο και τις εκεί παραπομπές για το γεγματικό

VI. Τελικές Παρατηρήσεις

Το ΣτΕ με την απόφαση 3356/95 προτίμησε να ακολουθήσει την γρατούσα εφημευτική εκδοχή του άρθρου 3Σ, σε μία πε- ρίοδο που συζητείται στην Ελλάδα τόσο μία εναλλακτική προ- σέγγιση της διάταξης, όσο και ο επαναπροσδιορισμός των σχέ- σεων Κράτους και Εκκλησίας σε μία μελλοντική συνταγματική αναθεώρηση⁹⁴. Επιδόον, παρά τις επιμέρους καινοτομίες⁹⁵, το Δικαστήριο υιοθέτησε την άποψη ότι το περιεχόμενο της θρη- σκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πρέπει να χαρακτηρίζεται από την μονόπλευρη παρουσία ορισμένων μόνο απαιτήσεων στα μεταφυσικά ερωτήματα, με στόχο τη διαμόρφωση των συ- νειδήσεων των ανηλίκων κατά τα πρότυπα της μεγαλύτερης θρησκευτικής κοινότητας⁹⁶. Με τον τρόπο αυτό, απέρριψε την εκδοχή μιας εκπαίδευσης με κριτικό περιεχόμενο και πλουσα- λιστικό χαρακτήρα, η οποία θα ήταν σε θέση να κάλλιεργήσει αποτελεσματικότερα την αυτονομία του προσώπου. Θεωρώντας το μονοφωνικό-ομολογιακό πρότυπο ως το μόνο συνταγματικά

επαίδευτικό σύστημα, καθώς και *I. Σωτηρέλη*, όπ.π., σ. 358-360 για τη θρησκευτική εκπαίδευση στη Γερμανία, σ. 361-362 στην Ολλανδία και σ. 370-374 στην Ιταλία. Πιρβλ. τέλος τις παρατηρήσεις του *Oldrich Andrysek*, για την θρησκευτική εκπαίδευση στην Νορβηγία και στη Σουηδία στη με- λέτη του The position of non-believers in national and international law with special reference to the European Convention on Human Rights, Rijswijk 1989, σ. 179ετ. και 192ετ.

94. Βλ. ενδεικτικώς, *I. Κοσιδάκη*, Η διαπάλη νομιμότητας και κανονι- κότητας, Αθήνα 1994 σ. 197 ετ. και, *M. Σταθόπουλου*, Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, Αθήνα 1993.

95. Όπως για παράδειγμα η αναγνώριση της δυνατότητας παράκλησης των ετεροδόξων, ετεροδόξων, και αθέων μαθητών από τη θρησκευτική εκπαίδευση.

96. Βλ. εντελώς ενδεικτικά προς την κατεύθυνση αυτή, από πλεύρας Εκκλησίας, τα άρθρα του Μητροπολίτη Δημητριάδος *Χριστοδούλου* « Η εθνική μας επιβίωση και τα θρησκευτικά», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, φύλλο της 19/3/1995, σ. 66, «Ναι στο μάθημα των θρησκευτικών», Το Βήμα, φύλλο της 28/5/1995, σ. 10, «Πληροφόρηση - παραταξιοφόρηση περί το μάθημα των θρησκευτικών», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, φύλλο της 4/2/1996, σ. 60.

Θεμιάτο, το Δικαστήγιο αγνήθηκε τη δυνατότητα ύπαρξης ενός σχολείου, το οποίο θα απέφενε να διαποτίσει ιδεολογικά τους μαθητές, αλλά αντίθετα θα ανέπτυσσε τις ικανότητές τους, ώστε να είναι σε θέση οι ίδιοι να προσδιορίσουν τις προσωπικές τους κοσμολογίες, αναλαμβάνοντας κάθε φροδά και την ευθύνη των πράξεών τους.

Το Δικαστήγιο παρά την επιθυμία του να προστατεύσει τον συγκεκριμένο μαθητή από την πλήρμελώς αιτιολογημένη απόφαση του διευθυντή του σχολείου του και την σαφή πρόθεση του να δημιουργήσει δικλεις ασφαλείας για την προστασία όλων ανήκουν σε άλλα δόγματα πέσαν της «επικρατούσας» θρησκείας, κατέληξε να δεχθεί μία εγμηνευτική εκδοχή του άρθρου 16 παρ. 2Σ., που παρουνιάζει προβλήματα τόσο ως προς τη σχέση της με το δικαίωμα αυτοκαθορισμού των μαθητών, όσο και ως προς τη σημασία που αποδίδει στην κατοχύρωση της ορθόδοξης θρησκείας ως «επικρατούσας» στο Σύνταγμα.

Στην Ελλάδα, όπου ακόμη επικρατούν οι ιδεολογικοί εκείνοι μηχανισμοί που έχουν τη δυνατότητα να επιβάλλουν στη θέση του προτάγματος για συνταγματικό πατριωτισμό την πίστη σ' ένα αμφίβολης σοβαρότητας «ελληνοχριστιανικό» πολιτισμό, οι προσεγγίσεις των ζητημάτων που αφορούν στη θρησκευτική ελευθερία ακολουθούν την παραδοσιακή οδό. Έτσι, καθίσταται ολόένα και πιο επιτακτική η ανάγκη διατύπωσης μίας ενάλλακτικής εγμηνευτικής πρότασης γι' αυτό το «ιστορικό» δικαίωμα, προκειμένου η ελληνική έννομη τάξη να ενσωματωθεί ομαλότερα σε αυτό που σήμερα αποκαλείται «ευρωπαϊκός νομικός πολιτισμός». Στη διαδικασία αυτή η νομολογία του ΣτΕ μπορεί να παίζει σημαντικό ρόλο, υιοθετώντας νέες εγμηνευτικές προτάσεις που είναι σε θέση με λιγότερα προβλήματα να εγγυηθούν την αποτελεσματικότερη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. Η απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας σχετικά με την ανάκτηση του Εσταυρωμένου σε δημόσια σχολεία (BVerfGE 93, 1)

(Αποσπάσματα)

1. Η ανάκτηση Σταυρού ή Εσταυρωμένου στους χώρους διδασκαλίας ενός δημόσιου σχολείου της υτογεωγραφικής εκπαίδευσης, το οποίο δεν αποτελεί σχολείο συγκεκριμένου δόγματος, έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 4 I του Θεμελιώδους Νόμου (Θ.Ν.).
2. Η παράγραφος 13 I 3 του βαυαρικού διατάγματος για τα δημόσια σχολεία έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 4 I του Θεμελιώδους Νόμου και είναι αντίσχυρη.

Παραγμιακό

Σύμφωνα με την βαυαρική νομοθεσία πρέπει να αναγράφεται σε κάθε τάξη των δημόσιων σχολείων ένας Σταυρός. Οι αιτούντες αντιτίθενται στην ανάκτηση Εσταυρωμένων ή και Σταυρών στις σχολικές τάξεις των παιδιών τους. Για τον λόγο αυτό προέβαλαν αντιρροήσεις από την στιγμή που η μεγαλύτερη κόρη τους άρχισε να πηγαίνει στο σχολείο. Αν και επιτεύχθηκε αρχικά ένας συμβιβασμός με την Διεύθυνση του σχολείου -η οποία αντικατέστησε τον Εσταυρωμένο με έναν αλλό Σταυρό σε άλλη θέση- εταναλήφθηκαν οι ίδιες διαμάχες όταν και τα υτοόλουτα παιδιά των αιτούντων έφθασαν σε σχολική ηλικία.

Οι αιτούντες έστειλαν αργότερα για ένα χρονικό διάστημα τα παιδιά τους σε ιδιωτικό σχολείο, όμως δεν μπορούσαν να

* Η απόδοση στα ελληνικά έγινε από τον Ν.-Κ. Χλέρα.

συνεχίσουν επειδή δεν διαθέτουν τα αναγκαία οικονομικά μέσα. Τον Φεβρουάριο του 1991 στράφηκαν κατά του ελεύθερου κλάδου της Βαυαρίας, ενώπιον του διοικητικού δικαστηρίου, ζητώντας την απομάκρυνση των Σταυρών από όλες τις σχολικές αίθουσες όπου φοιτούν ή πρόκειται να φοιτήσουν τα παιδιά τους. Παράλληλα, ζήτησαν από το δικαστήριο την έκδοση προσωρινής διαταγής για την απομάκρυνση των Εσταυρωμένων μέχρι το πέρας της κύριας διαδικασίας. Οι αιτούντες δεν δικαιώθηκαν στην Βαυαρία ούτε σε πρώτο ούτε σε δεύτερο βαθμό. Τελικά κατέθεσαν συνταγματική προσφυγή ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ισχυριζόμενοι ότι παραβιάστηκαν τα θεμελιώδη δικαιώματά τους που κατοχυρώνονται στα άρθρα 4 I, 6 II, 2 II και 19 IV του Θ. Ν.

Λόγοι:

C. Η συνταγματική προσφυγή είναι βάσιμη. [...] Η απόρριψη της αξίωσης για προσωρινή διαταγή δεν συμβιβάζεται με τα άρθρα 4 I και 6 II του Θ. Ν. (II). [...]

II. Οι προοραλλόμενες αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων θίγουν θεμελιώδη δικαιώματα των αιτούντων γονέων (άρθρ. 4, σε συνδυασμό με άρθρο 6 II I Θ. Ν.) καθώς και θεμελιώδη δικαιώματα των τέκνων (άρθρ. 4 I Θ. Ν.) καθώς βασίζονται στο άρθρ. 13 I 3 του Βαυαρικού διατάγματος για την διοίκηση των σχολείων (ΒαυΔΔΣχ), το οποίο δεν συμβιβάζεται με τον Θ. Ν. και είναι ανίσχυρο.

1. Το άρθρο 4 I Θ. Ν. προστατεύει την ελευθερία της πίστης. Η επιλογή υπέρ ή κατά μίας πίστης είναι υπόθεση του ατόμου και όχι του Κράτους. Το Κράτος δεν επιτρέπεται ούτε να επιβάλλει ούτε να απαγορεύει στο άτομο μία πίστη ή μία θρησκεία. Στην ελευθερία της πίστης δεν υπάγεται μόνον η ελευθερία να έχει κανείς μία πίστη, αλλά και η ελευθερία να ζει και να δρα σύμφωνα με την πίστη του (πρβλ. ΒVerfGE 32, 98 [106]). Η ελευθερία της πίστης κατοχυρώνει τη συμμετοχή σε λατρευτικές εκδηλώσεις που προβάλλονται από μία πίστη ή μέσω των οποίων εκφράζεται μία πίστη. Αντίστοιχη αλλά αντίστοιχη είναι η ελευθερία να απέχει κανείς από λατρευτικές εκδηλώσεις μίας

πίστης την οποία δεν συμμερίζεται. Η τελευταία αυτή ελευθερία αφορά και τα σύμβολα που εκφράζουν μία πίστη ή μία θρησκεία. Το άρθρο 4 I Θ. Ν. καταλείπει στη διακριτική ευχέρεια κάθε ατόμου το ποιά θρησκευτικά σύμβολα ανενανώργει και τιμά και ποιά απορρίπτει. Βέβαια, σε μία κοινωνία όπου αναπτύσσονται και εκδηλώνονται διάφορες θρησκευτικές πεποιθήσεις, δεν μπορεί κανείς να προβάλλει την αξίωση να μη βρίσκεται ποτέ αντιμέτωπος με εκδηλώσεις πίστης, λατρευτικές πράξεις ή θρησκευτικά σύμβολα που του είναι ξένα. Δεν είναι όμως το ίδιο όταν το Κράτος δημιουργεί μία κατάσταση όπου το άτομο, αποστερούμενο τη δυνατότητα αποφυγής, δέχεται την επιδρομή μίας συγκεκριμένης πίστης και βρίσκεται αντιμέτωπο με πράξεις μέσω των οποίων παρουσάζεται αυτή η πίστη ή με σύμβολα που την εκφράζουν. Το άρθρο 4 I Θ. Ν. ανατρέπει την -εξασφαλιστική για την ελευθερία- λειτουργία του σε τομείς της ζωής που δεν αφήνονται στη κοινωνική αυτοοργάνωση αλλά αναλαμβάνονται από το Κράτος που προνοεί σχετικά (πρβλ. ΒVerfGE 41, 29 [49]). Σε αυτό αποδίδει σημασία και το άρθρο 140 Θ. Ν., σε συνδυασμό με το άρθρο 136 IV του Συντάγματος της Βαϊμάρης, αφού απαγορεύει ρητά να εξαναγκάζεται κάποιος να συμμετέχει σε θρησκευτικές εκδηλώσεις.

Το άρθρο 4 I Θ. Ν. δεν περιορίζεται πάντως στο να αποτρέψει τη κρατική ανάμιξη σε θρησκευτικές πεποιθήσεις, πράξεις και εκδηλώσεις μεμονωμένων ατόμων ή θρησκευτικών κοινοτήτων. Η εν λόγω διατάξη επιβάλλει στο Κράτος την υποχρέωση να διασφαλίζει ένα χώρο δραστηριοποίησης όπου μπορεί να αναπτυχθεί η προσωπικότητα σε κοσμοθεωρητικό-θρησκευτικό επίπεδο (πρβλ. ΒVerfGE 41, 29 [49]) και όπου προστατεύεται από επιθέσεις ή εμποδία που θέτουν οταδοί άλλων θρησκευτικών κατευθύνσεων ή ανταγωνιστικές θρησκευτικές ομάδες. Το άρθρο 4 I δεν απονέμει όμως, καταρχήν, στο άτομο και στις θρησκευτικές κοινότητες την αξίωση να ζητούν τη κρατική υποστήριξη, προκειμένου να εκφράσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Αντιθέτως, την ελευθερία της πίστης στο άρθρο 4 I Θ. Ν. ακολουθεί η αρχή της κρατικής ουδετερότητας απέναντι στις διάφορες θρησκείες και δόγματα. Το Κράτος, όπου συμβιώνουν οταδοί διαφορετικών ή ακόμη και αντιθέτων θρησκευ-

τικών και κοσμοθεωρητικών πεποιθήσεων, είναι σε θέση να εξασφαλίσει την ειδηγική συμπίεση μόνον όταν το ίδιο ηγεί την ουδετερότητα σε θέματα πίστωσης.

Εξ ιδίων λόγων λοιπόν, το Κράτος δεν επιτρέπεται να θέσει σε κίνδυνο την θρησκευτική ειρήνη στην κοινωνία. Αυτή η επιταγή δεν θεμελιώνεται μόνο στο άρθρο 4 Ι Θ.Ν. αλλά και στο άρθρο 3 ΙΙ καθώς και στο άρθρο 140 Θ.Ν., σε συνδυασμό με τα άρθρα 136 Ι και 137 Ι του Συντάγματος της Βαϊμάρης. Οι διατάξεις αυτές εμποδίζουν την εισαγωγή ενός συστήματος που δεν χωρίζει την εκκλησία από το Κράτος και απαγορεύουν την παραχώρηση προνομίων σε συγκεκριμένα δόγματα καθώς και την περιθωριοποίηση των αλλοδόξων (πρβλ. ΒVerfGE 19, 206 [216], έπικρετο πάλι νομολογία). Ο αριθμός των οπαδών ή η ισχύς εντός της κοινωνίας δεν έχουν εδώ σημασία (πρβλ. ΒVerfGE 32, 98 [106]). Το Κράτος οφείλει να μεταχειρίζεται τις διάφορες θρησκευτικές και κοσμοθεωρητικές κοινότητες σύμφωνα με την αρχή της ισότητας (πρβλ. ΒVerfGE 19,1 [8]). Ακόμη και όταν το Κράτος συνεργάζεται με τέτοιες κοινότητες ή τους παρέχει υποστήριξη, δεν πρέπει το γεγονός αυτό να οδηγεί σε ταύτισή του με συγκεκριμένες θρησκευτικές κοινότητες (πρβλ. ΒVerfGE 30, 415 [422]).

Σε συνδυασμό με το άρθρο 6 ΙΙ Θ.Ν., το οποίο κατοχυρώνει ως φυσικό δικαίωμα των γονέων την φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών τους, το άρθρο 4 Ι Θ.Ν. συμπληρώνεται και το δικαίωμα των γονέων για θρησκευτική και κοσμοθεωρητική αγωγή των παιδιών τους. Είναι θέμα των γονέων να μεταδίδουν στα παιδιά τους εκείνες τις θρησκευτικές και κοσμοθεωρητικές πεποιθήσεις που θεωρούν ορθές (πρβλ. ΒVerfGE 41, 29 [44,47 επ.]). Αντίστοιχο είναι το δικαίωμα των γονέων να κρατούν τα παιδιά τους μακριά από θρησκευτικές πεποιθήσεις τις οποίες εκείνοι θεωρούν λανθασμένες ή επιβλαβείς.

2. Σε αυτό το θεμελιώδες δικαίωμα παρεμβαίνουν η παρ. 13 Ι 3 του βουλευτικού διατάγματος για τα δημόσια σχολεία καθώς και οι προσβαλλόμενες αποφάσεις.

α) Η παρ. 13 Ι 3 του βουλευτικού διατάγματος για τα δημόσια σχολεία (ΒανΔΔΣΧ) προβλέπει την ανάγνωση Σταυρών σε όλες τις σχολικές αίθουσες[...], με αποτέλεσμα να βρίσκονται οι μα-

θητές (και μάλιστα με κρατική επιταγή) αντιμέτωποι με αυτό το σύμβολο και να εξαναγκάζονται να μαθαίνουν «κάτω από το σημείο του Σταυρού». Έτσι διαφοροποιείται η ανάγνωση Σταυρών σε σχολικές αίθουσες από την -συγχρή στη καθημερινότητα- συνάντηση με θρησκευτικά σύμβολα όλων των αποχρώσεων. Καταρχήν, η τελευταία δεν προέγχεται από το Κράτος αλλά αποτελεί συνέπεια της διάδοσης περισσότερο θρησκευτικών πεποιθήσεων και θρησκευτικών κοινοτήτων στην κοινωνία[...]. Ναι μεν δεν μπορεί κανείς να αποκλείσει τέτοιου είδους συναντήσεις στον δρόμο ή στις αστικές συγκοινωνίες ή σε κτίρια ή σε δημόσιες εκδηλώσεις. Ωστόσο, κατά κανόνα πρόκειται για φευγαλέες συναντήσεις, ενώ ακόμη και όταν είναι διαρκείς δεν θεμελιώνονται σε εξαναγκασμό που συνδέεται με κυρώσεις.

Ως προς την διάγκεια και την ένταση, η επενέργεια των Σταυρών σε αίθουσες διδασκαλίας είναι σαφώς μεγαλύτερη από την αντίστοιχη σε δικαστήρια. Το ΟΣΔ έχει ήδη κρίνει ότι ο εξαναγκασμός ενός ισραηλίτη διαδίκου να παρίσταται ως αντιδίκος κάτω από το σημείο του Σταυρού[...] αποτελεί επέμβαση στην θρησκευτική ελευθερία του, εφόσον του προκαλούνται την αίσθηση ότι το Κράτος ταυτίζεται με την χριστιανική πίστη (πρβλ. ΒVerfGE 35, 366 [375]).

β) Ο Σταυρός συνιστά σύμβολο συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων και όχι έκφραση του -συνδιαμορφωμένου από τον Χριστιανισμό- δυτικού πολιτισμού[...]. Η τοποθέτηση Σταυρού σε κτίριο ή αίθουσα εδμηγεύεται και σήμεγα ως παθηγυδική εκδήλωση της χριστιανικής πίστης του ενόικου.

γ) Δεν είναι δυνατόν να αγνηθεί κανείς -όπως οι προσβαλλόμενες αποφάσεις- ότι ο Σταυρός ασκει επιρροή στους μαθητές[...], η σχολική αγωγή αποσκοπεί και στην ανάπτυξη των συναισθηματικών και ενδιάθετων τάσεων των μαθητών[...]. Προόσωα που εξαιτίας της νεότητάς τους δεν έχουν παγιώσει τις απόψεις τους, καθόσον μαθαίνουν ακόμη να διαμορφώνουν την προσωπική τους γνώμη και να αναπτύσσουν την κριτική τους ικανότητα είναι, γ' αυτούς τους λόγους, ιδιαίτερα ευάλωτα σε διανοητικό επηρεασμό.

3. Το θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας της πίστης κατοχυρώνεται χωρίς επιφύλαξη. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν

υπόκειται σε περιορισμούς. Αυτοί πρέπει όμως να εξάγονται από το ίδιο το Σύνταγμα.

α) Από το άρθρο 7 παρ. 1 Θ.Ν. δεν προκύπτει τέτοια αφετηρία. Βέβαια, το άρθρο 7 παρ. 1 Θ.Ν. αναθέτει στο Κράτος μία εκπαιδευτική αποστολή (πρβλ. ΒVerfGE 34,165[181]). Το Κράτος δεν εντέλλεται απλώς να οργανώνει το σχολικό σύστημα και να ιδρύει σχολεία αλλά και να καθορίζει τους σκοπούς και τις διαδικασίες της εκπαίδευσης. Ως προς αυτό, είναι ανεξάρτητο από τους γονείς (ΒVerfGE 34,165[182], 47,46[71 επ.]). Έτσι δεν οδηγούνται ενδεχομένως σε σύγκρουση μόνο η σχολική με την γονική αγωγή. Πέραν αυτού, στο σχολείο είναι αναπόφευκτο να συγκρούονται με ιδιαίτερη ένταση οι διάφορες θρησκευτικές και κοσμοθεωρητικές πεποιθήσεις των μαθητών και των γονέων.

Αυτή η σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικούς φορείς ενός θεμελιώδους δικαιώματος που κατοχυρώνεται χωρίς επιφύλαξη, καθώς και ανάμεσα σε αυτό το θεμελιώδες δικαίωμα και άλλα αγαθά που προστατεύονται στο Σύνταγμα μπορεί να διευθετηθεί σύμφωνα με την αρχή της πρακτικής εναρμονίωσης. Η τελευταία επιβάλλει να μην προτιμάται και να μην υστερείται ένα από τα αντιμαχόμενα αγαθά και δικαιώματα αλλά να επιτηγχάνεται κατά το δυνατόν μία επιεικής για όλους εξισορρόπηση (πρβλ. ΒVerfGE 28, 243 κ.ά.).

Μία τέτοια εξισορρόπηση δεν απαιτεί από το Κράτος, στο πλαίσιο της από το άρθρο 7 παρ. 1 Θ.Ν. απονεμιόμενης εκπαιδευτικής αποστολής, να απέχει παντελώς από θρησκευτικές και κοσμοθεωρητικές αναφορές. Ακόμη και ένα Κράτος το οποίο εγγυάται πλήρως την θρησκευτική ελευθερία και έτσι αποδεδειγμένα σε θρησκευτική-κοσμοθεωρητική ουδέτερότητα, δεν μπορεί να αταξείψει αξίες και στάσεις που μεταδίδονται δια της πολιτισμικής οδού, έχουν ιστορικές ρίζες και θεμελιώνουν την κοινωνική συνοχή[.]. Πέραν αυτού, το Κράτος το οποίο υποχρεώνει τους γονείς να στέλλουν τα παιδιά τους στο κρατικό σχολείο πρέπει να σέβεται την θρησκευτική ελευθερία όσων επιθυμούν μία αγωγή επηρεασμένη από την θρησκεία. Ο Θεμελιώδης Νόμος το έχει αναγνωρίσει, καθώς στο άρθρο 7[.] κατοχυρώνει τα θρησκευτικά ως τακτικό μάθημα (άρθρ. 7 παρ.

III Θ.Ν.) και επιπλέον αφήνει περιθώριο για την ενεργό δραστηριοποίηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων (πρβλ. ΒVerfGE 41, 29 [49] κ.ά.).

Κατά την δικαιόγραφση του δημόσιου υποχρεωτικού σχολείου σε μία πολυεταξιακή κοινωνία είναι ωστόσο αδύνατο να συμπληρωθούν όλες οι αντιλήψεις περί αγωγής. Ιδίως η θετική και η αγωνητική πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας δεν μπορούν να πραγματοποιθούν χωρίς προβλήματα σε έναν και τον αυτό κρατικό θεσμό. Κατά συνέπεια, δεν δύναται το έργο στο πλαίσιο του Σχολείου να επικαλείται χωρίς περιορισμούς το άρθρο 4 παρ. 1 Θ.Ν.

Στην αναπόφευκτη σχέση έντασης ανάμεσα στην αγωνητική και την θετική θρησκευτική ελευθερία κλείεται να παρθεί ο νομοθέτης ο οποίος, επιστρατεύοντας την αρχή της ανεκτικότητας, οφείλει να αναζητήσει στο πλαίσιο της διαδικασίας σχηματισμού της δημόσιας βούλησης έναν συμβιβασμό που να είναι αποδεκτός από όλους. Η γύθμιση του νομοθέτη πρέπει να προσανταποδίζεται σύμφωνα αφενός με το άρθρο 7 Θ.Ν., που επιτρέπει θρησκευτικές-κοσμοθεωρητικές επιρροές στο χώρο του σχολείου και αφετέρου με το άρθρο 4 Θ.Ν., που επιτάσσει να αποφεύγονται όσο το δυνατόν περισσότεροι θρησκευτικοί-κοσμοθεωρητικοί καταναγκασμοί κατά την επίλυση μιας συγκεκριμένης μορφής σχολείου. Οι δύο αυτές διατάξεις πρέπει να συνδυασθούν και να εμνηνεθούν συντονισμένα, διότι μόνον η εναρμονία των αγαθών που προστατεύονται στα δύο άρθρα αντιστοιχεί στην επίλυση του Θεμελιώδους Νόμου (πρβλ. ΒVerfGE 41, 29 [50 επ.]).

[.] η εισαγωγή χριστιανικών επιρροών κατά την δικαιόγραφση των δημόσιων σχολείων δεν μπορεί μεν να αποκλεισθεί [..], πρέπει ωστόσο να περιορίζεται οπωσδήποτε σε ένα αναπόφευκτο minimum καταναγκαστικών στοιχείων. Ο χριστιανικός πολιτισμός εμπειρεύει άλλωστε την ιδέα της ανεκτικής στάσης απέναντι σε διαφορετικές αντιλήψεις[.]. β) Η ανάληψη του Σταυρού δεν δικαιολογείται με την θετική θρησκευτική ελευθερία των γονέων και των μαθητών που ασπάζονται την χριστιανική πίστη. Η θετική θρησκευτική ελευθερία αναγνωρίζεται επίσης σε όλους τους γονείς και τους μαθητές -όχι μόνο στους

χριστιανούς. Οι ενδεχόμενες συγχυρώσεις δεν μπορούν να ετι-
λυθούν σύμφωνα με την αρχή της πλησιονηφίας, αφού το θεμε-
λιώδες δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας αποσκοπεί ιδιαι-
τερα στη προστασία των μειονοτήτων. Πέραν αυτού, το άρθρο
4 παρ. 1 Θ.Ν. δεν παραχωρεί στους φορείς του θεμελιώδους
δικαιώματος την αξίωση να ενεργοποιούν χωρίς περιορισμούς
τις δικές τους προτιμήσεις στο πλαίσιο κρατικών θεσμών. Εφό-
σον το Σχολείο, σε συμφωνία με το Σύνταγμα, αφήνει σχετικά
περιθώρια, όπως στο πλαίσιο του μαθήματος των θρησκευτικών,
της προσευχής και άλλων θρησκευτικών εκδηλώσεων, πρέπει
να τηρείται η αρχή της εκούσιας συμμετοχής και να προσφέρο-
νται στους «μειονοτικούς» ικανοποιητικές εναλλακτικές δυνα-
τότητες αποφυγής που να μην ισοδυναμούν με διακρίσεις σε
βάρος τους. Τούτο όμως δεν συμβαίνει όταν αναγκάζονται Σταυ-
ροί στις σχολικές αίθουσες, αφού ο «μειονοτικός» δεν μπορεί
να αποφύγει την παρουσία και επίδρασή τους. Εντέλει δεν θα
ήταν σύμφωνο με την αρχή της πραγματικής εναρμονίσης να πα-
ραβλέπονται παντελώς τα αιτήματα των «μειονοτικών» προ-
κειμένου να εξασφαλιστεί το ότι οι χριστιανοί μαθητές, πέρα
από το μάθημα των θρησκευτικών ή από άλλες σχετικές εκδη-
λώσεις, θα μπορούν να διαδρακοντα και τα κοσμικά μαθήματα
υπό την παρουσία του συμβόλου της πίστης τους.

(ΓΝΩΜΗ ΤΗΣ ΜΕΙΟΨΗΦΙΑΣ: Δικαστές Seidl, Soellner
και Haas)

1. 1. Σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1 Θ.Ν. ολόκληρο το scho-
λικό σύστημα βρίσκεται υπό την εποπτεία του Κράτους[...]. Το
Κράτος διαθέτει ως προς αυτό μία παιδαγωγική εντολή από το
Σύνταγμα και, συνεπώς, την αρμοδιότητα να καθορίζει τους
σκοπούς της εκπαίδευσης (πρβλ. BVerfGE 52, 223)[...]. Ο Θ.Ν.
εντάσσει το σχολικό δικαίο αποκλειστικά στο χώρο αρμοδιότη-
τας των κρατιδίων[...].

2. Η κρίση επί των εσωτημάτων που θέτει η συνταγματική
προσφυγή πρέπει συνεπώς να βασισθεί στα δεδομένα του ελεύ-
θερου κρατιδίου της Βαυαρίας[...], το Σύνταγμα του οποίου μνη-
μονεύει (άρθρ. 131) ανάμεσα στους σκοπούς της Παιδείας την
ανάπτυξη του «θέους απέναντι στον Θεό»[...], ενώ το άρθρο 135

αναφέρεται ότι στα δημόσια σχολεία της Βαυαρίας[...], «οι μαθητές
εκπαιδεύονται σύμφωνα με τις αρχές των χριστιανικών δογμα-
των»[...]. Προβλέπεται για αξίες και κανόνες που φέρουν τη σφρα-
γίδα του Χριστιανισμού και αποτελούν κοινό αγαθό του δυτικού
πολιτισμού. Η αποδοχή του Χριστιανισμού[...] μπορεί να δικαιο-
λογηθεί και απέναντι σε αλλοθρήσκους, μέσω της ιστορίας του
δυτικού πολιτισμού.

3. Τα ομόσπονδα κρατίδια έχουν την αρμοδιότητα για το
σχολικό σύστημα και είναι υπεύθυνα για την έκδοση των ανα-
γκαίων γυθμίσεων για την οργάνωση των δημόσιων σχολείων.
Ο νομοθέτης του κρατιδίου διαθέτει ευρύ πεδίο για διαμόρφω-
ση σχετικών γυθμίσεων. Η γύθμιση της παρ. 13 I 3 ΒαυΔΔΣχ
για την ανάκτηση Σταυρού στις σχολικές αίθουσες δεν υπερβαί-
νει τα όρια αυτού του πεδίου[...]. Ο Σταυρός συμβολίζει τις αξίες
που χαρακτηρίζουν το χριστιανικό σχολείο, το οποίο προβάλλε-
ται -σε συμφωνία με τον Θ.Ν. - από το άρθρο 135 του βαυαρικού
Συντάγματος[...].

4. Με την ανάκτηση Σταυρών στις σχολικές αίθουσες δεν
αθετείται η υποχρέωση του Κράτους να παραμείνει θρησκευτι-
κά-κοσμολογικά ουδέτερο[...], διότι έτσι δεν αποκλείεται η
ένταξη στο μάθημα και άλλων, διαφορετικών θρησκευτικών-
κοσμολογικών στοιχείων και αξιών.

II. Η ανάκτηση Σταυρών στις σχολικές αίθουσες δεν πλήττει
την θρησκευτική ελευθερία των προσφευγόντων (άρθρ. 4 παρ.
1 Θ.Ν. και άρθρ. 4, σε συνδυασμό με άρθρ. 6 παρ. II 1 Θ.Ν.).

1. Με τον Σταυρό στην σχολική αίθουσα το Κράτος προσφέ-
ρει χώρο στη θετική θρησκευτική ελευθερία, και μάλιστα στο
πλαίσιο ενός τομέα για τον οποίο έχει πλήρως την ευθύνη. Σε
αυτών τον τομέα άλλωστε ήταν ανέκαθεν σημερινές οι θρη-
σκευτικές και κοσμολογικές αντιλήψεις (BVerfGE 41, 29
[49] κ.ά.).

2. Στην θρησκευτική ελευθερία των προσφευγόντων δεν γί-
νεται παρέμβαση με αυτόν τον τρόπο[...]. Βεβαίως εδώ δεν πρό-
κειται για πρόβλημα σχέσεων μεταξύ πλειονότητας και μειονό-
τητας, αλλά για το ζήτημα πώς, στο χώρο της δημόσιας υπο-
χρεωτικής εκπαίδευσης, θα εναρμομονιστεί η θετική με την αση-
τική θρησκευτική ελευθερία μαθητών και γονέων[...]. Το δικαίω-

μα προς θρησκευτική ελευθερία δεν συνιστά δικαίωμα για προ-βολή εμπροδίων στην θρησκεία[.], οι αλλόθρησκοι μαθητές πρ-επει να δέχονται τη παρουσία του Σταυρού στη σχολική αίθου-σα[.], υπέχουν αυτή την υποχρέωση σύμφωνα με την αρχή της ανεκτικότητας. Δεν τους προκαλείται υπέρμετρη επιβάρυν-ση[.], δεν δέχονται ιεραποστολικού τύπου επιδρομές[.], στην Βασιλεία βρισκονται καθημερινά και άλλοι αντιμέτωποι με την θέα του Σταυρού[.].

Β. Η απόφαση 3356/1995 του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣΤ΄ Τμήμα)

Εισηγητής: Εμμ. Δαζέντας, Σύμβουλος

2. Επειδή, με την αίτηση αυτή ζητείται η ακύρωση της υπ'α-ριθμ. 28/27-5-1994 απόφασης του Συλλόγου Καθηγητών του 3ου Γυμνασίου Πατρών, με την οποία η διαγωγή του υιού των αιτού-νων, μαθητού της Γ΄ Τάξεως του άνω Γυμνασίου, εχαρακτη-ρίσθη ως επίμητρος.

3. Επειδή, το άρθρο 13 του Συντάγματος ορίζει τα εξής: «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ετομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν ε-ξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με την λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων...». Εξάλλου, το άρθρο 16 του Συντάγματος ορίζει στην παράγραφο 2 ότι: «Η παιδεία αποτρέπει βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτι-κής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύ-θυνους πολίτες». Τέλος, η Διεθνής Σύμβαση της Ρώμης της 4ης Νοεμβρίου 1950 «περί προστασίας των δικαιωμάτων του αν-θρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών», που κυρώθηκε το πρώτον με τον νόμο 2329/1953 (φ. 68,Α) και εκ νέου με το Ν.Δ. 53/1974 (φ.256,Α) και έχει, ως εκ τούτου, σύμφωνα με το άρθρο

28 παρ. 1 του Συντάγματος, αυξημένη πυρική ισχύ, με το μεν άρθρο 9 κατοχυρώνει το ετομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, με το άρθρο δε 2 του Α προσθέτου πρωτοκόλλου ορίζει ειδικότερα τα εξής: «Ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβάνομένων υπ'αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδευσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίσουν την μόρφωση και εκπαίδευση ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικώς και φιλο-σοφικώς πεποιθήσεις».

4. Επειδή, από τις πιο πάνω διατάξεις, εμνηνευόμενες σε συνδυασμό μετάξύ τους, εν όψει του γνωστού της πλάσι γενο-νότος, ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρ-εβεί την Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία (ΣτΕ 3533/1986), ως τούτο άλλωστε μαρτυρείται και από την γενομένη στην κε-φαλίδα του Συντάγματος επίκληση της Αγίας Τριάδος σε συν-δυασμό με το άρθρο 3 του Συντάγματος, με το οποίο τα Ορθό-δοξα Χριστιανικά Δόγματα χαρακτηρίζεται ως: «Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα», συνάγεται, ότι σκοπός της παρεχόμε-νης στα σχολεία παιδείας είναι, μετάξύ των άλλων, και η «ανά-πτυξη» της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων σύμφω-να με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, στην οποία, κατά τεκμήριο, εν όψει των εκτεθέντων, αποβλέπουν οι γονείς των, ανλώντας από το πιο πάνω άρθρο 13 του Συντάγ-ματος, το δικαίωμα που είναι, ως αναφέθηκε, και διεθνώς κατοχυρωμένο, με τις ως άνω διατάξεις της Συμβάσεως της Ρώμης, να καθορίζουν οι ίδιοι την θρησκευτική αγωγή των τέ-κνων τους, σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθή-σεις. Υπό την έννοια αυτή και προκειμένου να τύχει εφαρμογής η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, προκειμένου δηλαδή να «αναπτυχθεί» η θρησκευτική συνείδηση των μαθη-τών, σύμφωνα με την διδασκαλία ορθόδοξης χριστιανικής πι-στης, οι μαθητές είναι υποχρεωμένοι να μετέχουν στις σχολικές θρησκευτικές εκδηλώσεις, όπως είναι η καθημερινή προσευχή και ο εκκλησιασμός και να παρακολουθούν το μάθημα των θρη-σκευτικών, το οποίο, όπως είναι αυτονόητο, εν όψει των εκτε-θέντων πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία σύμφωνα με τις αρ-

χές της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας (βλ. ΣτΕ 3533/86) και επί κανόν αειθιμών ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίας. Και να μεν η δημόσια συμμετοχή των μαθητών στις ως άνω θρησκευτικές εκδηλώσεις και η παρακολούθηση υπ' αυτών του μαθήματος των θρησκευτικών αποτελούν έμπρακτη δήλωση περί των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, δεν έρχονται όμως, εκ τούτου και μόνον, σε αντίθεση με το άρθρο 13 του Συντάγματος, δοθέντος ότι δεν είναι δυνατή η επιβαλλόμενη από το άρθρο 16 παρ. 2 αυτού «ανάπτυξη» της θρησκευτικής τους συνείδησης, χωρίς την ως άνω δήλωση περί των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Είναι όμως προδηλον ότι εάν ένας ή περισσότεροι μαθητές, άλλως οι γονείς τους, ασκώντας το κατοχυρωμένο με το άρθρο 13 του Συντάγματος και τις ως άνω διατάξεις της Συμβάσεως της Ρώμης δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, δηλώσουν καθ' οιονδήποτε τρόπο, προς τον Διευθυντή του Σχολείου, ότι για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, ήτοι διότι είναι ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι ή άθεοι, δεν επιθυμούν να παρακολουθήσουν (οι ως άνω μαθητές) την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ή να μετάσχουν στις άλλες θρησκευτικές εκδηλώσεις που προβάλλονται από το σχολικό πρόγραμμα, ο Διευθυντής έχει υπηρεσιακό καθήκον, που απορρέει από τις πιο πάνω διατάξεις, να προβεί αμέσως σε όλες τις αναγκαίες, κατά το νόμο ενέργειες, ούτως ώστε οι μαθητές αυτοί να μη μετέχουν στις πιο πάνω θρησκευτικές εκδηλώσεις και να μην παρακολουθούν την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, χωρίς βεβαίως η ατοχή τους αυτή να συνεπάγεται για τους ίδιους οποιασδήποτε μορφής σχολική κύρωση, π.χ. καταλογισμό απουσιών, μείωση διαγωγής, πειθαγωγικές κυρώσεις κ.λ.π. Ακόμα δε και εάν μία τέτοια άγνηση του μαθητή, άλλως των γονέων του, δεν συνοδεύεται από επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης, ο Διευθυντής έχει και πάλι την υποχρέωση, που απορρέει, από τις αυτές πιο πάνω διατάξεις, να διερευνησει μήπως τυχόν άγνηση αυτή οφείλεται σε τέτοιου είδους λόγους, ώστε να συμπεριφερθή αναλόγως, σύμφωνα με όσα εκτίθενται πιο πάνω. Η έρευνα δε αυτή, ως συνέπεια της αντίστοιχης δήλωσης του μαθητού, άλλως των γονέων του, περί μη συμμετοχής αυτού στο μάθημα των θρησκευτικών και στις λοιπές θρησκευτικές

εκδηλώσεις, ως και η ίδια η δήλωση δεν απαιτούνται από το άρθρο 13 του Συντάγματος, διότι δεν αποτελούν μέσον προς δίωξη του μαθητή λόγω των διαφόρων ενδεχομένως θρησκευτικών του πεποιθήσεων, οι οποίες πρέπει πάντως να είναι σεβαστές, αλλά όως αντίθετως αποβάλλουν εις το να διευκολύνουν τον μαθητή να απολάβει «ανεμπόδιστα» την ελευθερία της θρησκευτικής του συνείδησης. Με τέτοιο ακριβώς περιεχόμενο αντελήφθη, εξ άλλου, την έννοια των ανωτέρω διατάξεων και ο κοινός νομοθέτης που γι' αυτό όρισε με την διάταξη του άρθρου 1 του Ν. 1566/1985 υπό τον τίτλο: «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» (ΦΕΚ 167Α) ότι: «1. Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη, αμμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχολογικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν την δυνατότητα να εξαχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημουγικά. Ειδικότερα υποβοηθεί τους μαθητές: α) Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία, να εμπνεόνται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και την φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παραδόσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη β)... «και με το άρθρο 6 παρ. 2 όρισε ότι η εκπαίδευση στο Λύκειο «Ιδιαιτέρα βοηθεί τους μαθητές: α)... β) Να συνειδητοποιούν την βαθύτητα σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους...».

5. Επειδή, ανεξαρτήτως προς τα ως άνω ζητήματα θρησκευτικής συνείδησης, ο μαθητής, μπορεί επίσης, στο πλαίσιο των κειμένων διατάξεων και ιδίως του Ν. 1566/1985 και του παραρτημένου στη συνέχεια Π. Δ/τος 104/79, να αγνηθεί την δημόσια απαγγελία της προσευχής και όταν έχει άλλους προσωπικούς λόγους, οι οποίοι δικαιολογούν, κατά τους κανόνες της παιδαγωγικής επιστήμης, την άγνησή του αυτή ότως π.χ. όταν παρουνιάζει δυσασαθρία, του ελδείται το θάσος, έχει σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα κ.λ.π. Και στην περίπτωση αυτή, ο Διευθυντής του Σχολείου εάν του αντιπράξει τέτοια άγνηση του μαθητή, οφείλει και πάλι να

προβεί στη σχετική έρευνα, ώστε να διαρρώσει τους παραμυθικούς λόγους της άρνησης και να ενεργήσει αναλόγως.

6. Επειδή στο Κεφάλαιο ΣΤ' του Π. Δ/τος 104/79 «Περί σχολικού και διδακτικού έτους, υπηρεσιακών βιβλίων, εγγραφών, μεταεγγραφών, φοιτήσεως, διαγωγής και τιμητικών διακρίσεων των μαθητών των σχολείων Μέσης Γενικής Εκπαίδευσεως» (ΦΕΚ Α, 23), του εκδοθέντος με βάση την εξουσιοδότηση της παρ. 6 του άρθρου 28 και της παρ. 4 του άρθρου 31 του Ν. 309/1976, ορίζονται τα εξής: «ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'» Διαγωγή μαθητών, άρθρον 26. Γενικάί διατάξεις. 1. Η συμπεριφορά μαθητών, η καθ' οιονδήποτε τρόπον εκδηλούμενη εντός και εκτός του σχολείου δια πρόξεων ή παραλείψεων συνιστά την διαγωγή αυτών. 2. Η διαγωγή περιλαμβάνεται μεταξύ των στοιχείων της σχολικής καταστάσεως των καθ' έκαστον σχολικόν έτος εις το Γυμνάσιον ή Λύκειον φοιτούντων μαθητών και ελέγχεται, χαρακτηρίζεται και καταχωρίζεται εις τα οικεία βιβλία κατά τις διατάξεις του παρόντος Π.Δ/τος. 3. Η προσήκουσα διαγωγή των μαθητών, νοουμένη ως έμπρακτος συμμόρφωσις προς τους διέποντας την σχολικην ζωήν κανόνας και προς τας ηθικάς αρχάς του κοινωνικού περιβάλλοντος, εντός του οποίου διαβιούν, αποτελεί υποχρέωσιν αυτών, πάσα δε παραγκάλιας εκ ταύτης εκδηλούμενη δι' υπαιτίου προξέως ή παραλείψεως αποτελεί ανηκείμενον παιδαγωγικού ελέγχου και εν ανάγκη αντιστηρίζεται δια σχολικών κυρώσεων κατά τας διατάξεις του παρόντος Π. Δ/τος. 4. Η διαγωγή εκάστου μαθητού χαρακτηρίζεται «κοσμωτάτη», «κοσμία», «επιμελητή», αναλόγως των συνιστώσων αυτήν χαρακτηριστικών στοιχείων κατά τας κατωτέρω διακρίσεις: α) «κοσμωτάτη» χαρακτηρίζεται η διαγωγή μαθητού τινός όταν ούτος τηρή αιολούτως την κατά την έννοια της παρ. 3 του παρόντος άρθρου προσήκουσαν διαγωγήν, β) «κοσμία» χαρακτηρίζεται η διαγωγή μαθητού τινός όταν ούτος τηρή μεν κατά κανόνα την κατά την έννοια της παρ. 3 του παρόντος άρθρου προσήκουσαν διαγωγήν, ουχί όμως άνευ παραγκάλιασεων, γ) «επιμελητή» χαρακτηρίζεται η διαγωγή μαθητού τινός, όταν ούτος παραγκάλιη από την προσήκουσαν, κατά την έννοιαν της παρ. 3 του παρόντος άρθρου διαγωγήν εις βαθμόν ανεπίτρεπτον, αλλά η παραγκάλιασις αυτή κρίνεται επιδεκτική παιδαγωγικής επανορθώσεως εντός του αυτού σχολικού περιβάλλοντος. Όταν ο μαθητής παραγκάλιη από την προσήκουσαν κατά την έννοιαν της παρ. 3 του παρόντος άρθρου διαγωγήν εις βαθμόν ώστε η παραγκάλιασις αυτή να δημιουργή παιδαγωγικών προβλήματων υπεργβαίνον τας επανορθωτικάς δυνατότητας του εις ο φοιτά σχολείου, ο μαθητής ούτος υποχρεούται εις αλλαγήν σχολικού περιβάλλοντος, ίνα εν τω πλαίσιόω νέων σχολικών συνθηκών τω παρασχεθή η ευχέρεια βελτιώσεως της διαγωγής του. 5. Ο επίτιος χαρακτηρισμός της διαγωγής εκάστου Λυκείου ενεργείται κατά την λήξιν του διδακτικού έτους δι' ειδικής πράξεως του Συλλόγου των Διδασκόντων, αποφαινομένου κατά πλειοψηφίαν επί τη βασει της εν γένει συμπεριφοράς τούτων και των τυχόν εις τα οικεία βιβλία κατακεχωρησμένων στοιχείων κυρώσεων ή ηθικών αμοιβών προσκηδόντως συνεκτιμημένων κατά την κρίσιν του Συλλόγου των Διδασκόντων. Προκειμένου περί χαρακτηρισμού της διαγωγής μαθητού τινος ως «κοσμίας» ή «επιμελητής» η κατά τα ανωτέρω πράξις του Συλλόγου των Διδασκόντων δέον να είναι ηριολογημένη. 6).... 7)....».

Εν όψει των διατάξεων αυτών εκδόθη ήδη (ΣΤΕ 2326/1995, 2758/92, 2399/89, 99/1987, 1861/1986, 323/82 κ.ά.) ότι ο χαρακτηρισμός της διαγωγής των μαθητών ως «κοσμωτάτης», «κοσμίας», ή «επιμελητής» εξαρτάται από τη συμπεριφορά τους κατά τη διάρκεια ολόκληρου του σχολικού έτους, όπως η συμπεριφορά αυτή προσδιορίζεται από το νόμο (άρθρο 26 παρ. 3) και ειδικότερα εξαρτάται από το είδος και τον αριθμό των παραγκάλιασεων από τη συμπεριφορά αυτή. Εξ άλλου, ο δυσηκής χαρακτηρισμός της διαγωγής μαθητή ως «κοσμίας» ή «επιμελητής» ελέγχεται μόνο από την άποψη της αιτιολογίας και δεν υπόκειται σε περαιτέρω έλεγχο, διότι είναι ποιοίον ουσιαστικής εκτιμήσεως και αξιολογήσεως της συμπεριφοράς που επέδειξε ο μαθητής κατά τη διάρκεια του έτους.

7. Επειδή, ο υιός των αιτούντων μαθητής της τρίτης τάξεως του 3ου Γυμνασίου Πατρών τιμαριθήκε με την 1/24-11-1993 πράξη του Διευθυντού του Σχολείου αυτού με διημερησ αποβολή από τα μαθήματα διότι: «1. Παραμετροδίξει την ομαλή διεξαγωγή του μαθήματος στην αίθουσα (μάθημα Αγγλικών- Καθηγητρια κ. Δ.Α). 2. Διακωμωδεί την ορθόδοξη θεία λατρεία εν ώρα

μαθήματος: Άνοιξε την Καινή Διαθήκη και σαν λειτουργός ιερέας, μουημούδιζε, ακουσίμως από τους συμμαθητές. 3. Αγνήθηκε επιμόνος και χωρίς δικαιολογία, να απαγγείλει την προσευχή του Σχολείου, αν και ήταν η σειρά του. Η προσευχή απαγγέλεται ανά εβδομάδα, μετά από συναρπαστική τους με το Δευθυνητή του Σχολείου από όλους τους αριστεύσαντας μαθητές της Γ' Γυμνασίου. Στην προστάθεια για να μεταπεισθεί, παγερέβη, μετά από έγκριση του Δευθυνητή και ο Πρόεδρος της Μαθητικής Κοινότητας (15 μελών), πήλη όμως χωρίς αποτέλεσμα. 4. Με την ως άνω συμπεριφορά του ο μαθητής περιφρονεί ανατίως το θεσμό του Σχολείου, προσβάλλει τα νομοθετήμενα όργανα αυτού (Δευθυνητή, Μ.Σ., τάξη), διαταράσσει την πειθαρχία και υπακοή των λοιπών μαθητών και, ανυπακούως ών, δυστοχεί στην ομάδα ένταξή του στη μαθητική κοινότητα». Στην συνέχεια, ο Σύλλογος των Διδασκόντων στο ως άνω Σχολείο, με την προσβαλλομένη πράξη του εγκατακλήθηκε την διαγωγή του υιού των αιτούντων ως «επιμεμπτή» διότι: «πρωτοβείβη για πράξεις και παγαλείψεις του αντι μεταμέλειας, καθώς κάκιστα πράττων και επιμεμπτως συμπεριφερόμενος, ειμήνως μαθητής ών τον Γυμνασιόλογον του και την καθήγηγία του των Αγγλικών στα ποιινικά δικαστήγια με ψευδή στοιχεία. Συνετέλεσε με την πρωτοφανή αυτή πράξη του στον κλονισμό της παιδαγωγικής αυτοτέλειας του Σχολείου, διέσυρε στα ανακριντικά Γραφεία όλους τους εκπαιδευτικούς του σχολικού θεσημού (Προϊστάμενο Εκπαιδευσης, Δευθυνητή Σχολείου, Υποδιευθυνγία Σχολείου, Πρόεδρο Μαθητικής Κοινότητας και συμμαθητές του) και αποδυνάμωσε το κύρος του Σχολείου στη συνέδηση των συμμαθητών του. Όλα τα ανωτέρω, εξ αιτίας αυτούθμενου εγωισμού και αντισχολικής συμπεριφοράς, αφού, εκτός της αιτουμένης από τη μήνυσή του καταδίκης των μηνυθέντων, απαιτεί και οικονομική αποζημίωση από το Δημόσιο δύο εκατομμυρίων (2.000.000) δραχμών, με αποτέλεσμα, η μήνυσή του αυτή να φθάσει και στα ιδαιτέρω Γραφεία των Υπουργών: α) Εθνικής Οικονομίας αιμνήστου Γ. Γεννηματά και β) Εθνικής Παιδείας κ. Φατούρου, με αποτέλεσμα να μειωθεί και να κλονισθεί βαρύτερα η πτος τα έξω καλή φήμη του Σχολείου του. Η διαγωγή του ως άνω μαθητή μειώθηκε σε επιμεμπτή κατά μεγίστη

πλειοψηφία των μελών του Συλλόγου. Ειδικότερα η κ. Α.Ε. και Π.Α. μειοψήφισαν υπέρ της κοσμίας. Η κ. Φ.Σ. δήλωσε ότι δεν έχει γνώμη». 8. Επειδή, όπως προκύπτει από την ως άνω αιτιολογία δύο είναι οι λόγοι για τους οποίους εγκατακλήσθη η διαγωγή του υιού των αιτούντων ως επιμεμπτος: α) διότι «επιμογήθη» για πολλές και διάφορες πράξεις και παγαλείψεις του, όπως αυτές αναφέρθηκαν παγατάνω, και β) διότι «ειμήνυσε» τον Γυμνασιόλογον και την Καθηγήγεια Αγγλικών. Η αιτιολογία αυτή κατά το δεύτερο σκέλος της είναι απόρροια πλάνης περιτα πράγματα στην οποία υπέπεσε ο Σύλλογος των Διδασκόντων, διότι, όπως προκύπτει από το αντίγραφο της εγκλήσεως (για εξύβριση και συκοφαντική δυσφήμιση) το οποίοι υπάχει στην δικογραφία, την έγκληση αυτήν υπέβαλαν οι γονείς του μαθητού, ως ασκούντες την γονική μέριμνα και όχι ο ίδιος ο μαθητής, καίτοι θα μπορούσε και ο ίδιος να την υποβάλει κατ' άρθρον 118 παρ. 2 του Ποινικού Κώδικος και, συνεπώς, δεν είναι επιτεπτό να καταλογισθεί στο μαθητή, σύμφωνα με τις προταγατεθείσες διατάξεις, η ενέργεια αυτή των γονέων του, οι οποίοι άλλωστε και πρωτοστάτησαν στην υποβολή σωδείας αναφορών και καταγγελιών κατά του Δευθυνητού του Σχολείου, εγκλίνοντες και αυτοί την άγνηση του υιού τους να απαγγείλει την προσευχή (βλ. τα σχετικά στον φάκελλο της υποθέσεως). Συνεπώς, το σκέλος τούτο της αιτιολογίας είναι πετάνημένο και δεν μπορεί να στηρίξει την προσβαλλομένη πράξη. Εξ άλλου, το πρώτο σκέλος της αιτιολογίας αναφέρεται στην δια της μημονευθείσας πράξεως του Δευθυνητού του Σχολείου τιμωγία του υιού των αιτούντων με δήμεση αποβολή για περισοσέτες της μίας πράξεις και παγαλείψεις. Η πράξη αυτή του Δευθυνητού, αν και αποτελεί εσωτερικό μέτρο που αποβλάπτει στην διατήρηση της πειθαρχίας στην μαθητική κοινότητα, σπερουμενή αυτή καθ' εαυτήν, κατά τα ήδη κριθέντα (ΣτΕ 1821/1989 κ.α.) εκτελεστού χαρακτήρα, σννιστά πάντως το ένα από τα δύο ερεσίματα της προσβαλλομένης πράξεως, παγαδεκτως ελεγχόμενη, συνεπώς ως πτος την νομιμότητα της αιτιολογίας της για να μην παγαμείνει, στην αντίθετη περίπτωση, αρροσάτετος ο μαθητής. Όπως δε αναφέρεται στην πράξη αυτή, ο υιός των αιτούντων τιμωγήθηκε για διάφορες πράξεις αλλά και διότι: «αγνήθηκε

επιμόνως και χωρίς δικαιολογία να απαγγέλει τη προσευχή». Εν όψει τούτων ο Διευθυντής του Σχολείου όφειλε, σύμφωνα με όσα ήδη εξετάθησαν να ερευνήσει οικοθεν τους λόγους, θρησκευτικούς ή άλλους, για τους οποίους ο υιός των αιτούντων αγνήθηκε να απαγγέλει την προσευχή, ώστε να ενεργήσει αναλόγως σύμφωνα επίσης με όσα έχουν ήδη εκτεθεί. Τέτοια όμως έρευνα δεν προκύπτει ότι έλαβε χώρα εν προκειμένω και, συνεπώς, υπό τις συνθήκες αυτές, η άγνηση του υιού των αιτούντων για την δημόσια απαγγελία της προσευχής, δεν μπορούσε αυτή και μόνη, να αποτελέσει νόμιμο αιτιολογικό έρεισμα για την επί δηήμεγο αποβολή του και άρα, περαιτέρω έρεισμα της προσβαλλόμενης πράξεως, η οποία, ως μη νομίμως αιτιολογημένη, πρέπει να ακυρωθεί, κατά τα βασιμώς προσβαλλόμενα, διότι δεν είναι γνωστό ποιον περιεχόμενο θα είχε η απόφαση του Συλλόγου των Διδασκόντων, εάν οι διδάσκοντες ε γνώριζαν ότι το αιτιολογικό έρεισμα το οποίο επικαλέσθηκαν για να μειώσουν την διαγωγή του υιού των αιτούντων, έτασχαν, υπό τας εκτεθείσας συνθήκας, κατά τα δύο ως άνω σημεία.

9. Επειδή, ακυρωμένης της προσβαλλόμενης πράξεως για τον ήδη εκτεθέντα λόγο, παράκει πλέον ως αλυσιτελής η έρευνα των λοιπών προσβαλλόμενων λόγων ακυρώσεως και η υποθέση πρέπει να αναρριφθή στην Διοίκηση για νέα νόμιμη κρίση.

Δια ταύτα

Δέχεται την υπό κρίση αίτηση.

Ακυρώνει την υπ' αριθμ. 28/27-5-1994 πράξη του Συλλόγου Καθηγητών του 3ου Γυμνασίου Πατρών, καθ' ο μέγος ακορά τον υπό των αιτούντων κατά τα αναφερόμενα στο αιτιολογικό.

Ανατίμπει την υπόθεση στην Διοίκηση για την διενέργεια των νομίμων.